

TUDOMÁNYTÖRTÉNETI KÖNYVTÁR

TUDÓSCSALÁDOK

id. Frivaldszky János

KÖZÉP-EURÓPA
ÉS
IDENTITÁSA

PRIMAWARE

id. Frivaldszky János
KÖZÉP-EURÓPA ÉS IDENTITÁSA

TUDOMÁNYTÖRTÉNETI KÖNYVTÁR
Tudóscsaládok

id. Frivaldszky János

**KÖZÉP-EURÓPA
ÉS IDENTITÁSA**

PRIMAWARE

Szeged, 2016

© Primaware Kiadó, 2016
© id. Frivaldszky János, 2016

A tördelés és a borító Tamaskó Dávid munkája.

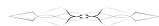
A kiadást felügyelte: dr. Z. Karvalics László

ISBN 978-963-306-453-5

Kiadta Primaware, a Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék kiadója 2016-ban
6722 Szeged, Egyetem u. 2.
<http://primaware.bibl.u-szeged.hu/>

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás,
sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájáruláshoz van kötve.

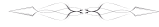
TARTALOMJEGYZÉK

KÖZÉP-EURÓPA ÉS IDENTITÁSA	7
KÖZÉP-EURÓPÁTÓL NYUGATRA	9
A KÖZÉPKOR KEZDETE	9
A KORPORÁCIÓS ÁLLAMOK KORA (1150-1350)	12
A KORAI RENDISÉG (1350-1450)	15
A DINASZTIKUS ÁLLAMOK KORA (1450-1660)	16
AZ ABSZOLUTIZMUS KORA (1660-1789)	18
A HOSSZÚ 19. SZÁZAD (1789-1914)	22
A VÉRES HUSZADIK SZÁZAD	26
KÖZÉP-EURÓPÁTÓL KELETRE	29
BIZÁNCI GYÖKEREK	29
A MONGOL URALOM (1238-1480)	30
„AZ OROSZ FÖLDEK ÖSSZEGYŰJTÉSE” (1480-1547)	32
A CÁR ÉS PATRIÁRKA „SZIMFÓNIAJA” (1547-1700)	35
A PATRIARCHÁTUS FELSZÁMOLÁSA (1700-1917)	36
A SZOVJET OROSZORSZÁG	41
KÖZÉP-EURÓPA	45
NOMÁD NÉP EGYESÍTI A KÁRPÁT-MEDENCÉT (800-1000)	45
KÖZÉP-EURÓPA RÁÉBRED KÖZÖS SORSÁRA (1000-1300)	46
KÖZÉP-EURÓPA FÉNYKORA (1300-1526)	55
KÖZÉP-EURÓPA BIRODALMAK ZSÁKMÁNYÁVÁ VÁLIK (1526-1800)	60
KÖZÉP-EURÓPA: NEMZET NEMZET ELLEN (1800-)	71
KÖZÉP-EURÓPA LEHETŐSÉGEI	84
IRODALOM	89

KÖZÉP-EURÓPA ÉS IDENTITÁSA

Ebben az írásban Közép-Európának egy olyan nagytáj-csoportot nevezünk, amely nem valamely természetföldrajzi szempontból, hanem sajátos történeti, kulturális, politikai, társadalmi fejlődése szempontjából jellemezhető. Magában foglalja a balti államokat, Fehéroroszországot és Ukrajna nyugati, nagyobbik felét, Lengyelországot, Csehországot, Szlovákiát, Magyarországot, Erdélyt, valamint Horvátországot,¹ pontosabban a reneszánsz Cseh-, Lengyel- és Magyarország együttes területét. Ezeknek a mai államoknak külső határával megadott területet azonban más nevekkkel is illetik: nevezik Köztes-Európának², Nyugat-Kelet-Európának³, Kelet-Közép-Európának is.⁴

E földrajzi zóna politikai-történetét Bibó István egy nyomorúságos korban⁵ egy keserű tanulmányban kezdte el elemezni. Erre a kutatásra épült Szűcs Jenő „vázlata” Európa három történelmi régiójáról.⁶ E nagy jelentőségű dolgozat alapján Sashalmi Endre és körének kutatócsoportja alap kutatási szinten dolgozta fel az e területen utóbbi ezer évben működő kormányzatok alakulását abból a szempontból, hogy Közép-Európa intellektuális történeti konstrukció-e vagy valós történeti régió.⁷ E kutatás végső eredményeként nem látszik kétségesnek, hogy Közép-Európa nem csupán imaginárius, hanem valós régiója Európának. Ezt az eredményt kiindulópontnak tekintve most megpróbálkozunk e régió politikológiai inál szélesebb körű vizsgálatával is.

Kiindulásként röviden áttekintjük ebből a szempontból Nyugat-, majd Kelet-Európa történetét, tekintve, hogy e régiók identitása sokkal feldolgozottabb és egyértelműbb.

---

1 Sashalmi, 2007.

2 E terminus egyéb használatai: Nagy, 2014. p. 31.

3 Niederhauser, 2001. p. 55.

4 Szűcs Jenő, 1981.

5 Bibó, 1986.

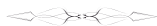
6 Szűcs Jenő, 1981.

7 Sashalmi, 2007. p. 12.

KÖZÉP-EURÓPÁTÓL NYUGATRA

A KÖZÉPKOR KEZDETE

Római Birodalom bukása után anarchia lépett fel, az állami keretek szétesetek. Állam helyett csak helyi közösségek maradtak, mint Szűcs Jenő mondja: a „szabadság kis körei”. Mint ilyenek, az egyház intézményei is átvészelik a népvándorlást, mi több, a lakosság rájuk ruházza a világi hatalmat is. Ami a pápaságot illeti, mégsem került a *cezarpapizmus* zsákutcájába. „Hogy a keresztények 'társadalma' (*societas fidelium*) a tényleges hatalmi viszonyoktól független létű identitás, mely kényszerűségből, 'kölcsonösen elvegyülve' (*invicem permixta*) tagolódik be az evilági uralmi létbe, egyfajta virtuális értelemben már Szent Ágoston (354-430) megfogalmazta, amit aztán Gelasius pápa (492) sürgősen átfordított az intézményi realitásokba. A spirituális és világi, az ideológiai és politikai szféra szétválasztása egyike a Nyugat ama egyedülállóan termékeny szeparációinak, melyek nélkül sem a majdani 'szabadságok', sem a 'társadalom' elvi emancipációja, sem eljövendő nemzeti államok, reneszánsz és reformáció nem képzelhetők el.”⁸ E „szeparáció” viszont nem történt meg a Kelet-Római Császárságban.

A „szabadság kis körei” közé tartoztak például a szerzetesek Nursiai Szent Benedeknek (480k-545k) a pápa által jóváhagyott kormányzati rendszere szerint működő, önfenntartó monostorai is, azaz olyan társulások, amelyekben munkamegosztás van, de önkéntesen. Kormányzásának joghatósága szintén önkéntesen vállalt, független más hatalomtól. Ilyen „kis körök” voltak a zsidóság a jóval kisebb számú közösségei is, amelyek a szombatra vonatkozó vallási előírásaik miatt tömörültek a zsinagóga köré, s választott népi önazonosság-tudatuk miatt el is különültek. A 8. századra Európa nyugati felén, a Frank Birodalom és a Pireneusi-félsziget Omajjád Emírsége voltak azok az alakulatok, amelyek az Ókor kultúráján megszerveződtek. Ide koncentrált a zsidóság is, kereskedők teremtettek összeköttetést a birodalom egyes részei és az ázsiai, afrikai vidékek között.⁹ Mindkét helyen az új államiság szerveződésében jelentettek segítséget, az árucseré és a pénzforgalom lebonyolításával. A 11. századtól a keresztények

---

8 Szűcs Jenő, 1981. p. 321.

9 Prepuk, 2013. p. 14-17., 41.

már versenytársat láttak a zsidóságban, elkülönülésüket a befogadó társadalom oldaláról is előírták (gettó, jelvény viselés, stb.)¹⁰ A Frank Birodalmat a hódítások éltették. Addig volt erős, amíg tartottak a hódítások. Mikor már nem volt harc és zsákmány, amely az uralkodó köré gyűjtötte a helyi előkelőket, a birodalom szétesett hercegségekre. Mindezt elősegítették a normann, arab és magyar betörések is.¹¹

A keletről jött magyarok száz év kalandozás után keresztény királyságot alapítanak. A normannok megszállnak minden megszállható, vízen elérhető helyet Skandináviától a Fekete tengerig és a Volgáig, majd az ezredfordulóra ők is megkeresztelkednek. Az arabok Mohamed próféta tanai nyomán meghódítanak minden, addig részben vagy teljesen keresztény területet Közép-Ázsiától a Kaukázusig, átkelnek a Pireneusokon, amíg 732-ben Poitiersnél Martell Károly (686-741) meg nem állítja őket. Hárún ar-Rasíd (763-809) kalifa 801-ben elküldi Nagy Károlynak (742-814) a Szent Sír-bazilika kulcsainak másolatát a béke jeléül, ám a keresztény zarándokokat a Szentföldön legfeljebb megtűrik. A tuniszi kalózok még vagy kétszáz évig veszélyeztetik egész Itáliát, Bizánc hasztalan próbálkozik elveszített területei visszaszerzésével. Al-Hakim (985-1021) kalifa váratlanul szakít az addigi relatív vallási türelemmel (1009), elkezdni öldösni a zarándokokat és tömegével kisajátítani a keresztény szent helyeket. A zarándokok egyre inkább csoportosan és felfegyverkezve mertek csak útra kelni. A megjelenő szeldzsuk törökök is ugyanezt az ellenséges magatartást követik, s mikor 1077-ban elfoglalják Jeruzsálemet, I. Komnénosz Alexiosz (1048k-1118) császár az egyházszakadás ellenére a pápához fordult segítségért. Így kerül sor első kereszties hadjárat meghirdetésére 1089-ben. Bizánc igényt tartott a felszabadított területekre, a keresztiesek azonban nem hódítani jöttek, hanem a szent helyek látogatásának szabadságáért és csakis azért. A végső vereségig, 1291-ig küzdöttek a nyugat-európaiak a muszlimokkal, Bizánccal, de saját nem-keresztény magatartású katonáikkal is, sok vért áldozva, óriási vagyionokat elköltsve, de hiába. Mindössze Konstantinápoly eleste halasztódott 350 évvel későbbre.¹² A Pireneusi félsziget esetében azonban a sok évszázados küzdelem a keresztiesek győzelmével végződött: lassú, fokozatos küzdelemmel (reconquista) visszaszorították 1492-ben a muzulmánokat Afrikába.¹³

843 után nincsenek többé nagy birodalmak. Megszűnt a szolgaság, egységes és szabad jobbágyság jött létre, egyfajta „társadalmi szerződés”

---

10 Prebuk, 2013. p. 21.

11 Duby, 1984. p. 36-37.

12 Bozsóky, 1995. p. 30-35., 40-44., 260; Hesemann, 2010. p. 111-122; Crawford-Dobray, 2011.

13 Bozsóky, 1995. p. 139-141.

révén demokratikus, alulról szerveződő társadalom. A vazallusi kapcsolat minden szabad emberre kiterjedt és kölcsönös szerződéses viszonyt jelentett: a *dominus*nak nemcsak jogai, hanem kötelességei is voltak vazallusai-val szemben. „A közhatalom szétfoslásával csakis valamilyen magánjogi függőviszonyban lehetett [...] védelmet találni.”¹⁴ A feudalizmus így a késő antik *beneficium* és a barbár vazallitás szintézise lett. Szűcs Jenő megfogalmazásában „földesúr és paraszt viszonya [...] felvázolta paraszti szinten is a „szabadság” egyfajta korlátozott és feltételes állapotát [...] A „szolgálóember” Európán kívül általában, de még az orosz fejedelemségekben is földig hajolt, kézcsókra járult, vagy éppen földre vetve magát a porban kúszva csókolgatta urának ruhaszegélyét. A nyugati *homagium* ceremóniájának keretében a vazallus emelt fővel ereszkedett feltérdre.”¹⁵ Európa ebben a gesztusban születik meg.

E folyamatok visszafordítását célzó, 10. századtól kezdődő császári kísérletek ellen a pápa felveszi a harcot, s hirdeti, hogy a világi uralkodó és a nép között szerződés létezik, s ennek megsértése esetén a népnek joga van ellenállni; – a „társadalmi szerződés” elvét erősítve ezzel, évszázadokkal a felvilágosodás előtt. A Német-Római császár viszont azon az alapon akarta az egyházat uralma alá akarja vonni, hogy az ő uralma az egész világra szólt. Ez a gondolat azért volt inadekvát, mert hatalmuk tárgya nem volt azonos. A császárság, mint olyan, végül is definiálatlan fogalom volt, valami olyasmí, mint „olyan hatalom mint a római császároké”, pontosabban a kortárs bizánci császáré. A pápaság azonban végül megőrizte függetlenségét, s így a „VII Gergely-féle (+1085) egyházfelfogás szinte megkövetelte az állam fogalmának feltalálását.” Az államok szakralitástól megfosztottsága ugyanis a királyokat laikus legitimációra kényszerítette.¹⁶ Az ehhez szükséges gondolati eszközöket szolgáltató európai jogtudomány Bolognában született meg. A bolognai jogiskola eredetileg egy magán grammatikai iskola volt, egy a sok közül, még az *universitasok* megjelenése előtt, ám 1155-ben már kiváltságokat kap, majd felfedezik a jusztiniánuszi jogkönyveket és elkezdik glosszákkal ellátni.¹⁷ A Benedek-rendi szerzetesség fegyelme időközben meglazult. A Citeaux-i reform, amelynek élére Szent Bernát (1090-1153) állt, regula-változtatással is járt. Az 1119. keltű, pápailag jóváhagyott *Carta Caritatis* egy olyan szervezet alaptörvénye, mely egyrészt keresztül viszi a tökéletes centralizációt, másrészt azt egyensúlyozó erőkről is kielégítően

---

14 Szűcs Jenő, 1981. p. 321-322; Katus, 2014. p. 234.

15 Szűcs Jenő, 1981. p. 322.

16 Sashalmi, 2006. p. 35-36.

17 Bónis, 2011. p. 350-351., 363-365.

gondoskodik. E regula, valamint a középkor folyamán alapított többi szerzetes rendé mind ötletet és példát adhattak a szabadon alakított világi korporációk, testületek kormányzati struktúrájához, sőt, előre mutat a „fékek és ellensúlyok” rendszereiig.¹⁸

A fokozatosan kiépülő nyugati kultúra a valóság intellektuális megközelítésén alapszik. Ennek egyik első jele, hogy a hangzó beszédén túl a zene rögzítésének is felmerül intellektuális igénye, amire a történelemben először a bencés Arezzói Guido (991-1033) találja meg a választ. Ez tette lehetővé egyfelől a zenei múlt megőrzését, másfelől viszont a hagyománytól való elszakadást is, az invenciót, sőt, a párhuzamos szölammenetekben való többszólamúságból való átlépést a valódi többszólamúságba.¹⁹ Az intellektus tevékenysége a transzcendencia köré szerveződik. A nyugati kereszténység a keletivel szemben azonban a vallás tárgyát, – Istent is, – nem a felfoghatatlanság, hanem a megközelíthetőség oldaláról tekinti. Már a Canterbury-inek nevezett, de Franciaországban tanult Szent Anzelm (1033-1109), a skolasztika atyja szerint is a hithez az ész belátásán keresztül is el lehet jutni.

A KORPORÁCIÓS ÁLLAMOK KORA (1150-1350)

Nyugat-Európa önkéntes közösségek halmazából áll²⁰: ilyenek a városzövetségek (Hanza), betelepülők közösségei (erdélyi szászok), kézművesek céhei, közbiztonsági összefogások, vallási konfraternitások. E korporációk kidolgozott tannal is rendelkeztek, sőt, jogi személyek.²¹ Mint Szűcs Jenő írja, „nincs még egy korszak a római köztársaság és a francia forradalom közt, mely a szabadság jelszavát oly fennen és sűrűn (noha oly sokféle tartalommal) hangoztatta volna, mint a Nyugat 12—13. százada. A kórusba belevegült már a parasztság hangja is, elsőként az újonnan feltört földek telepeseié.”²² A szerzetesközösségek csendesen dolgoztak. Alapelvük az ima és a munka volt. Egyebek közt olyan fizikai munka, amit Istenért, s ennek megfelelően alaposan is végeztek, s gyakran olyan személyek, akik olyan körökből származtak, ahol ez a fajta tevékenység ismeretlen volt, ezért ezt nekik, intellektuálisan is meg kellett tanulniuk. Ezek a körülmények magyarázzák, hogy miért éppen a monostorokban

---

18 Duby, 1984. p. 52-54., 82.

19 Kelemen, 1998. p. 62.

20 Sashalmi, 2006. p. 50.

21 Katus, 2014. p. 257.

22 Szűcs Jenő, 1981. p. 325.

születtek meg azok az újítások, amelyek a középkori agrárforradalomhoz vezettek; valamint az is, hogy saját maguk dolgoztak, nem jobbágyokkal dolgoztattak. A monostori uradalmakban már 8. századtól létezett a két és háromnyomásos művelési rendszer. A ciszterciek érdeme e módszerek, valamint új eszközök (nehézeke, szügyhám) elterjesztése. Monostoraikban gépesített üzemek működtek, vízikerekkel őröltek, kallóztak, fűrészelték, stb. Ennek elterjedése a 13. századra műszaki forradalomhoz vezetett, a bányászat megújításához is. Megjelentek az önálló foglalkozású kézművesek, a kereskedők, ezzel a pénzgazdálkodás és a városodás is, technikai újítások a textilipar fejlődésére Itáliában és Flandriában. Az iparosok céhekbe tömörülnek. Az a gesztus pedig, amellyel a ciszterciek a világtól menekültek a lakatlan és félelmetes erdők „szabadságába”, bátorítást adott a túlnépesedni kezdő falvak lakosainak, hogy ők is így tegyenek, és kezdjenek új életet. A telepes falvak, irtásfalvak tömegei így jöttek létre előbb Franciaországban, majd a Németalföldön,²³ végül Kelet-Poroszországban – amely teljesen elnémetesedett – és többfelé Közép-Európában. Ide gyakran városi emberek jöttek, iparosmesterségek birtokában.²⁴ Szintén Szűcs Jenő megállapítása, hogy „a szó szoros értelmében a 'sötét századokban' kezdődő 'agrárforradalom' készítette elő a talajt, teremtette meg annak a demográfiai robbanásnak a feltételét, mely Európa lakosságát 1000-1300 közt csaknem megduplázta.”²⁵ Ez a termelékeny mezőgazdaság adta a katedrálisok építésének anyagi alapját is.²⁶

Ami a katedrálisokat illeti, Panofsky az 1130-40-től 1270-ig terjedő éveket illetően olyan összefüggéseket állapított meg a gótikus művészet és a skolasztikus gondolkodás között, mely a merő „párhuzamosságnál” kézzelfoghatóbb. Itt nem kevesebbre, mint ok-okozati viszonyra gondol a Párizs köré rajzolt száz mérföldes körben megszülető gótikában, miután építészek és skolasztikusok nem voltak elszigetelve egymástól.²⁷ Istennel kapcsolatban a középkori bölcsélet, a skolasztika a fényvel asszociált, az intellektus világosságával a misztika homályával szemben. A születő gótika temploma, amely egyre inkább az isteni fény megjelenítését célozta „a fény poézise, amelyet Suger teologikus elgondolása hordoz magában.”²⁸

---

23 Katus, 2014. p. 247-251.

24 Egy tucatnyi családból, pl. öt volt iparos (kovács, kerékgyártó, ács-asztalos, cipész, szabó, és egy ismeretlen foglalkozású) a 12. sz.-ban általuk alapított Zsolna-környéki Frivaldon. (Frivaldszky, 1998. p. 90-91.)

25 Szűcs Jenő, 1981. p. 319.

26 Katus, 2014. p. 251.

27 Panofsky, 1986. p. 12-13.

28 Duby, 1984. p. 97.

Mi több, „a chartes-i Thierry (+1150k) a Genézis szövegének első olyan magyarázatát adja, mely immár nem a szimbolikán, hanem a fizikán alapszik. [...] Ettől kezdve a matematika deduktív tudománya révén, a geometria feladata lesz, hogy a mennyei Jeruzsálem légiés-fantasztikus világát áttegye a konkrétumok világába, kőbe vésse azt, amit Saint-Denis színes üvegablakai még csupán fényes kisugárzással idéztek fel. A matematika újabb hódítás a legyőzött iszlám kultúráján.[...] A gyámpillérek, amelyeket 1180-ban találtak fel Párizsban, [...] a számok tudományának eredménye.”²⁹ A gótika elterjesztésnek érdeme egyébként szintén a cisztercieké. Elterjedése a négy világtáj felé azonban vele ellentétes hagyományba ütközik, így a császárságban is.³⁰ Csak amikor a 13. sz. közepe után a francia katedrális művészeinek újítási készsége fokozatosan alábbhagy,³¹ ezt követően terjed át a gótika német földre.³² A zenei többszólamúság Guillaume de Machautnál (1300-1377) hatalmasat fejlődik, bonyolult, rejtvényyszerű szerkezetekbe testesül, s a polifónia kultúrájának alapjait veti meg.³³ A francia skolasztika hatása érezhető a világirodalom egyik legnagyobb művén, korának enciklopédikus költeményén is, Dante Alighieri (1265-1321) 1+3x33 énekből álló Isteni Színjátékán.

A skolasztika mint metafizika és bölceleti módszer a ráció világosságának kifejezője, az európai egyetemekkel együtt született meg. A bölcsesség közösségi szinten annak továbbadásában, a tanításban jelenik meg. A máig meglévő, de akkor létrejövő egyetemek keletkezési körülményei és létrejöttük okai máig nem teljesen feltártak, ám az kétségtelen, hogy mindennek előtt elkezdtek az ókor tudásának recepcióját, ami akkor leginkább az araboknál volt hozzáférhető. Már a 11-12. században voltak európai tudósok, akik jártak keleti muszlim felsőoktatási intézményekben. Nemcsak a tudományos ismeretek, hanem a muszlimok által közvetített kísérleti-megfigyelési módszerek is rendkívül inspirálóak voltak. Az arab tudományosság iránti európai érdeklődés a 13. századtól vált igazán jelentőssé, amikor az iszlám kultúrája már hanyatlásnak indult.³⁴ Az arabok megszállta Szicíliában, de főleg Hispániában a helyi keresztény lakosságból kikerülő fordítók dolgoztak az ókori görögök, valamint India, Kína, Perzsia, Szíria és az arabok kultúrájának latinra fordításán.

---

29 Duby, 1984. p. 110-111.

30 Duby, 1984. p. 119.

31 Duby, 1984. p. 167.

32 Duby, 1984. p. 170.

33 Kelemen, 1998. p. 115.

34 Kéri, 2002. p. 170.

Kapcsolatban álltak Lotharingiával és a német területekkel. A középkori Itáliában Salerno volt a legfőbb fordítóközpont.³⁵

Mindezek a kultúrincsek a legjobb fogadtatásra találtak Nyugat-Európában. Chartres volt a természettudományos központ,³⁶ s miközben Párizsban a teológiát tanították, Itáliában a római hagyományok alapján a jogot. Még délebbre az orvoslást, matematikát, asztronómiát.³⁷ Miután a diákok a helyi közigazgatással állandó összeütközésben álltak, a pápák kivonták az egyetemeket a polgári törvények hatálya alól és saját ellenőrzést vezettek be.³⁸ Az Ókorból átvett ismereteket egy keresztény teológiára épített bölcséletben fogták fel. A nyugati kultúra gyökereiben a keresztény hittel való mély találkozásból született meg.

Az investitúra-harc következtében a Német-Római Birodalom császára és a pápa hatalmas küzdelmében a többi világi uralkodó ereje megnövekedett.³⁹ Így a Birodalom olyan útra tért, amely vakvágánynak számított. A 18. századra Skandinávia így modernebbé vált, mint a Habsburg-birodalom.⁴⁰

A KORAI RENDISÉG (1350-1450)

Az alulról építkező társadalom végül létrehozta a rendi államot. A különféle testületek már nem magánszemélyek együttese, hanem közjogi intézmények.⁴¹ Rendeikbe tömörülnek, a papság, a harcolók és a dolgozók rendjébe.⁴²

A zsidóság betölti az ókorból örökölt funkcióját. Megkeresztelkedő („kitérő”) tagjait a társadalom befogadta, a nem inkulturálódókat kitaszította. Az első kereszties háborút közvetlenül megelőzően a Rajna-mentén, a másodikban több német és francia városban, a harmadikban Angliában dúlták fel a zsidó közösségeket. Angliából 1290-ben, Franciaországból 1394-ben, az Ibériai félszigetről az arabokkal együtt 1492-ben űzik ki őket.⁴³ A Német Birodalomban nem a kereskedelem, hanem a pénzkölcsönzésben játszottak jelentős szerepet. Itt inkább a helyi lakosság részéről érte őket at-

---

35 Goff, 2000. p. 40-41; Kéri, 2002. p. 161-163.

36 Goff, 2000. p. 73.

37 Duby, 1984. p. 122.

38 Goff, 2000. p. 97; Katus, 2014. p. 301kk

39 Sashalmi, 2006. p. 12-13.

40 Sashalmi, 2006. p. 6-7.

41 Sashalmi, 2006. p. 50.

42 Katus, 2014. p. 253.

43 Bozsóky, 1995. p. 47-48; Prepuk, 2013. p. 25-26.

rocitás, emiatt egyre keletebbre menekültek: a 15. században Ausztriába és Csehországba. Az előbbi helyről a 17. században űzték ki őket, az utóbbin azonban a lakosság a 16. századra 10%-a zsidó lett, sőt, Prágában 25 %.⁴⁴

A 14. századra az agrárforradalom hatása kifut, újabb innovációk híján a gazdasági fejlődés megtorpan, a kontinens az erőforrásokhoz és a technológiához képest túlnépesedett lesz. Egyre gyakoribb és egyre súlyosabb éhínségek jelentkeznek. Európát 1348/49-ben pestis pusztítja végig. A népesség végül 70 millióról 45-50 millióra csökkent. Az elnéptelenedést földbőség, munkaerőhiány követi, ezt pedig a jobbagység megszűnése. A 15. századra a jobbagy szabad bérlővé, szabad paraszttá válik, aki télen bedolgozik a céhkeknek is. Ami 14. század mezőgazdasági válságjelenségeit illeti, végül rajta kívül született megoldás: Az egyetemi világ csillagászati eszközöket adott a hajózáshoz a szárazföldön helyüket nem találó kezdeményezések számára.

A DINASZTIKUS ÁLLAMOK KORA (1450-1660)

A tudományos gondolkodási mód, a természet vizsgálata kihatott a képzőművészetre is: A megszülető reneszánsz egyfajta racionalista művészetet hozott létre. A festészet felfedezi a perspektívát, sőt, az optikai rendszerekkel vászonra vetített vázlatkészítésnek a technikáját is. A szobrászat az emberi test tudományos vizsgálatából tanul, az építészet pedig a gótika felfelé sodró függőlegesei után áttér a függőlegesek és vízszintesek harmonikus és világos egyensúlyára.

A modern állam kialakulása a 15. sz. közepétől a 18. sz. közepéig tartott.⁴⁵ Ennek első szakasza, közt, a dinasztikus államok kora. A *gute Policey* – az ésszerű, jó kormányzás – kulcsfontosságú eszközei a korporációk, amelyekben a fölülről és alulról való államépítés találkozott. Dinasztikus állam jön létre Franciaországban, Angliában, Spanyolországban.⁴⁶ Az államoknak azonban volt egyfajta identitásérzése is, ami Jeanne d' Arc (1412-1431) történetét markánsan meghatározza. A nyelvileg vegyes területeknek azonban nem volt közös nevük, ilyen volt a Burgund hercegség is. A nyelvi és nemzeti identitás ugyan egybeolvadt, nem voltak mégsem nemzetállamok, csak a dinasztia közötté egybe őket, akik családi tulajdonként kezelik őket.⁴⁷ A nemzet és az állam egymáshoz közelítését segítette, hogy határaik

---

44 Prebuk, 2013. p. 29-30.

45 Sashalmi, 2006. p. 84.

46 Sashalmi, 2006. p. 92-95.

47 Sashalmi, 2006. p. 98-102.

természetesek voltak: többnyire a tenger.⁴⁸ Az állam különféle jogú, önkormányzatú, alkotmányú, privilégiumú, stb. részekből állhatott. Sokszínű birodalmak voltak, örökösödési szerződések, országfelosztások tárgyai.⁴⁹

A 16. század problémája az elvilágiasodott, azaz a – saját és a világ kárára – kompetenciájának körén túl terjeszkedett, egyúttal saját feladatát elhanyagoló egyházi hierarchia volt. A reformátorok adta megoldás-kísérlet az egyházi entitás egységének megtöréséhez vezetett. Még a belső megoldást adó megújulási mozgalmak sem voltak teljesen tökéletesek: bizonyos kérdések túlkompenzálásával okoztak károkat.⁵⁰ A nyugati egyházszakadás azzal is együtt járt, hogy a bölcsélet nem tudott többé egy egységes teológiára alapozni. Az empiriára építő szaktudományok kerülnek előtérbe. A reneszánsz humanizmus tudományos világa Európa nyugati felén struktúrává egyesül, megalkotva a szellemi elit egyfajta, politikai és felekezeti határokat átlépő „köztársaságát.” E struktúra önmagában is fejlődést generáló tényező volt.⁵¹ „Világméretekben gondolkodott, az egyetemes békét akarta megteremteni, a művelt világot közös nyelvvvel kívánta ellátni, nemzetek fölötti akadémiákat akart alapítani, illetve a már meglévők közötti együttműködést kiszélesíteni.”⁵²

Portugália már a 15. században rabszolgát és aranyat szerző felfedező utakat indított előbb Afrika partjaira, majd Indiába. Spanyolországot a reconquista befejezése után Kolumbusz Kristóf (1451-1506) vitte be Amerika meghódításába. 1519-ben Hernán Cortés (1485-1547) legyőzi az aztékokat, 1533-ban Francisco Pizarro (1478-1541) az inkákat. Katonai erővel bevezették itt saját közigazgatásukat, a portugálok kereskedelmi telepeket hoztak létre Afrikában és Indiában. A földrajzi felfedezések megváltoztatták a kereskedelmi útvonalakat, az egyes államok súlyát, s a gazdaságot is. A kereskedelem világméretűvé vált. Amerika aranya megfinanszírozza Spanyolország kulturális aranykorát, az Escorial palotakomplexumát, El Greco (1541?-1614), Diego Velázquez (1599-1660), Francisco de Zurbarán (1598-1664), Miguel de Cervantes (1547-1616), Félix Lope De Vega (1562-1635), Pedro Calderon de Barca (1660-1681) korát. A beáramló nagy mennyiségű nemesfém hatására, valamint az élelmiszert nem termelő, azt csak fogyasztó lakosság növekedése miatt a 15. század második felétől a 17. század elejéig

---

48 Sashalmi, 2006. p. 109.

49 Sashalmi, 2006. p. 104-107.

50 Frivaldszky, 2002. p. 4-7.

51 Az egymással kommunikációs kapcsolatban álló személyek ugyanis ugyanúgy működnek, mint az agy neuronjai: (Greenfield, 2009. p. 34-45.)

52 Szabó, 1998. p. 101-102; Kun, 1999.

az élelmiszerárak többszörösükre emelkedtek. A spanyolok és portugálok számára a kezdeti gazdagodás gazdasági pangásba torkollott, Közép-Európa mezőgazdasága számára ugyan keresletet teremtett, ez viszont később iparuk elsorvadásával járt. A 16. század végén Anglia, Hollandia és Franciaország is gyarmatosításba kezdett. Ez az öt – tengeri – hatalom épített ki gyarmatbirodalmat, azaz saját államterületén kívüli területek rendszerét, kisajátítva az őslakosok földjét, ellenérték nélkül, vagy alacsony áron megszerezve a természeti kincseket, helyi termékeket. A két ibériai ország Nagy Armadáját 1588-ban megveri a technikailag fejlettebb angol hajóhad, ezzel Anglia lesz hosszú időre az első tengeri hatalom. Erre az időre esik I. Erzsébet (1533-1603) uralkodása (1558-tól), William Shakespeare (1564-1616) kora.

A felekezeti megosztottság rombolta az állami egységet is. Spanyolország a katolicizmus, Anglia a protestantizmus védőjének szerepében magállamai akaratát igyekeztek ráerőltetni a többi államokra.⁵³ A pápát elvető felekezetek szükségszerűen az állam hatalma alá kerültek. Az így megnövekedett hatalmú protestáns államok aztán a katolikus államok számára is példát adtak a helyi egyháznak az állam alá rendelésére. A vallásháborúnak induló Harmincéves Háború (1618-1648) az államokat egymás erősödésére sarkallta, majd egymást a legkülönbébb összeállításban pusztították, míg végül a háború kontinentális mészárlásba torkolt.

AZ ABSZOLUTIZMUS KORA (1660-1789)⁵⁴

Összességében „minden energia a Nyugat újabb, az ezredforduló utáninál sokkalta nagyobb szabású expanziójához, mely aztán a felfedezéseken és gyarmatosításokon át a 'világgazdaság' kora-újkori alapvetéséhez vezetett el. A megerősödő új monarchiáktól [...] még jó évszázad vezetett el, persze, az 'abszolutizmushoz', mely aztán egyszerre oldott meg három dolgot: a feudalizmus menthető elemeinek átmentését, a kapitalizmus előkészítését és a nemzetállamok kereteinek kifermálását.”⁵⁵ Szűcs Jenő ezen előadásában az abszolutizmus mint progresszív, kívánatos dolog jelenik meg. Ugyanakkor elismeri, hogy korlátozta az emberi szabadságot. „Az abszolutizmus ellenfelei Nyugaton mindvégig a szabadságjogokra hivatkoztak, egyre inkább egyesszámba téve a jelszót.” Ez alól a vád alól viszont azzal adja meg a felol-

---

53 Sashalmi, 2006. p. 120-126.

54 Sashalmi, 2006. p. 92.

55 Szűcs Jenő, 1981. p. 338.

dozást, hogy hiszen a francia forradalom ellen is felvethető ugyanez a vád, amely azonban – korának felfogása szerint – érinthetetlen és vitathatatlan.⁵⁶ Eötvös József az abszolutizmust másképp ítéli meg: „A 16. század kezdetétől a legújabb korig folytonos harcnak vagyunk tanúi az egyéni szabadság ellen. Minden lépéssel növekedett az állam hatalma, s keskenyebbek lettek a határok, melyek közt az egyén önállólag mozoghat. Először az egyházat vetették az állam alá, aztán az államban lévő kisebb közösségek önállóságát – az egyes megyék, városok, községek autonómiáját – tevék semmivé saját ügyeik igazgatását illetően is, végre maguktól a szülőktől még azon jogot is elvették, hogy saját gyermekeiket nevelhessék. Ipar és kereskedelem, építészet és közlekedési eszközök, a letelepedési jog s a községek szegényeinek ellátása, ami csak az egyes előtt fontos, s ami által valahogyan ártalmára lehetne önmagának, mind az államra lőn ruházva. A szabadság eszméje lépésről lépésre háttérbe lett szorítva az egyenlőség eszméje által, s kíméletlenül összeronták, ami csak ezzel ellentétben állott. Minden nemzeti és különbséget, a család minden jogosultságát, minden egyéni sajátosságot veszélyesnek tekintettek az államra nézve.”⁵⁷ Az abszolutizmus már azzal is korlátozta a szabadságot, hogy az állampolgárait passzívra tette. Sashalmi Endre rámutat, hogy a rendiség leginkább az állam militarista törekvéseit akadályozta. A háborúkat akadályozták az olyan privilégiumok, melyek miatt az adót meg kellett szavaztatni bizonyos területeken, nem lehetett egyszerűen csak kivetni.⁵⁸ Az abszolút monarchia „*plenitudo potestatis*” fogalma meg úgy jött létre, „hogy a pápai hatalomra vonatkozó nézeteket a világi uralkodókra adaptálták.”⁵⁹ Magyarán: az abszolutizmussal regresszió következett be az ezredfordulóhoz, amikor egyszer már sikerült a császárságot a bizánci útról eltéríteni, a maga sajátosan európai útjára. Az abszolutizmusban viszont a király hívta össze az egyház gyűléseit, s ő szedhette be a megüresedett püspökségek jövedelmeit. Franciaországban elkezdtek intellektuálisan is támadni a pápát, hangoztatva a zsinat felsőbbbbségét. A gallikanizmus Bossuet (1627-1704) ideológiai megalapozása révén a francia trónon XIV. Lajos (1638-1715) szinte isteni uralkodóvá válik. Annyira, hogy a királynak csodatévő hatalmat is tulajdonítva még XVI. Lajos (1754-1793) 1775-ös koronázásakor is 2500 görvélykóros beteg zarándokolt el Reimsbe, a királyi kézfeltételtől meggyógyulást várva.⁶⁰ Igaz, az abszolutizmus

---

56 Szűcs Jenő, 1981. p. 345.

57 Eötvös, 1851. II. p. 271.

58 Sashalmi, 2006. p. 120-126.

59 Sashalmi, 2006. p. 16.

60 Hahner, 1996. p. 28.

is joga alapult, csupán független volt minden külső és belső hatalomtól. Igaz, hogy a közjó érdekében kellett működnie, a természetjog és az alkotmány korlátozta egyedül, csak ezek voltak felette. Igaz, hogy az abszolút monarchák nem voltak zsarnokok,⁶¹ ám ez az út mégis tévutat jelentett. Szűcs Jenő is elismeri, hogy minden militarista szervezési elve ellenére „a spanyol örökösödési háború (1701-15) [...] igazi nyertesként a maga forradalmaival az abszolútizmus rendszeréből kivált Anglia és Hollandia, igazi vesztesként pedig éppen a legerősebb abszolút mintaállam, Franciaország került ki belőle.”⁶²

A barokk a nagyság, a hatalom, – alapjában az abszolútizmus művésze-te. Franciaországban racionalizmussal ötvözve létrehozta a francia Nagy Század klasszicizmusát, René Descartesnek (1596-1650) a kétkedésre matematikából épített filozófiáját, Pierre Corneille (1606-1684), Jean Racine (1639-1699) hűvös tragédiáit, Jean-Baptiste Molière (1622-1673) szatirikus vígjátékait. A barokk korban alakultak ki az európai zene formái: a szonáta, a fuga, a versenymű, stb. Ekkor születik meg az opera is. 1600-1750 közt alakul ki a zenei tonalitás rendszere, a harmóniakban való gondolkodás. A 18. századi matematikai racionalizmus eredménye végül az Andreas Werckmeister-féle (1645-1706) temperált skála, amit J. S. Bach (1685-1750) avatott zenévé.⁶³

Nagy-Britannia merült ki legelőbb az azt megelőző két évszázad véres viszályaiban. Levonva a vallásháborúk tanulságát John Locke (1632-1704) részben visszatér a gyökerekhez: Nem ismeri el az állam jogát a vallási életbe való beavatkozásra. Azzal a nézetével, hogy a kormányzati hatalmat társadalmi szerződés hozta létre, s feladata az emberek személyes szabadságának és tulajdonának védelme, lefekteti a liberalizmus eszméjének alapjait. Azt vallja, hogy a nemzet ezt a szerződést akár fel is bonthatja. A zsarnokság elleni garanciát pedig egy társadalmi többségi döntéssel kívánja biztosítani. Az azonban fel sem vetődik nála, hogy ez esetleg éppúgy nem esik egybe azzal, amit az értelem és emberség diktál, mint ahogy egy despotáé sem.⁶⁴ Az államok felett álló morális tekintélyt a vallási megoszlás ugyanis időközben már megszüntette.

A 18. század elejétől ismét feléled az igény bizonyos, a vallási küzdelmekben elveszett értékek iránt. 1717-ben létrejön a kőművesek négy műhelyének egyesüléséből a londoni nagypáholy. A nagypáholy program-

---

61 Sashalmi, 2006. p. 88.

62 Szűcs Jenő, 1981. p. 345.

63 Kelemen, 1998. p. 265-266.

64 Ludassy, 1996. p. 32.

jában meghirdeti a társadalom építésének célját, az erkölcsiség, az egység, a szabadság, a béke és a szeretet uralmának a megteremtését. Vallási, nemzeti hovatartozástól eltekintve minden embert testvérnek kell tekinteni, ezért vallási, nemzeti, politikai megnyilatkozásokat – mint a vizsály forrásait – az összejöveteleken kerülni kell. Egységük biztosítására alulról építkező, az országok határain túllépő szervezeteket és titkos szertartásokat vezetnek be. Lényegében egyfajta civil mozgalom indul el, amelynek alapjában teljesen keresztények a célkitűzései (szerelem, egység, emberbaráti tevékenység, társadalomépítés). Egyfajta pszeudo-egyház jön létre szimbólumokkal teli, a Nagy Építő számára konstruált, civil liturgiával. A páholyokban születtek meg a „felvilágosodott” eszmék. A felvilágosodottak csak az általuk megvizsgált és racionálisnak elismert dolgokat fogadták el. A humaniorák így bekövetkezett jelentékeny visszametszése Angliában a racionalitás, a reálgondolkodás, a természettudományok és technika területen hozott gazdag gyümölcsöket.⁶⁵ 18. sz. elején Nagy-Britanniában mezőgazdasági újításokat vezetnek be, következményeként az angol mezőgazdaság el tudja már látni a városlakókat is. Így indul el 1780 táján Nagy-Britanniából az ipari forradalom, amely átalakította az emberiség történelmét. A 18. században számos új találmány született, új energiaforrásokat fedeztek fel. – Az észak-amerikai angol gyarmaton az életszínvonal már kezdett magasabb lenni mint az anyaországban, semmi gazdasági függésben nem is állt tőle. Ennek folytán a Függetlenségi Háborúban (1775-1783) el is szakadtak anyaországuktól.

Gazdasági fejlődése a szigetországot a kontinentális Európa nagy példaképévé tette. Emiatt terjedt át ide a szabadkőműves mozgalom is. Franciaországban az Angliából importált titkos társaság s az általa hordozott felvilágosodás találkozik a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméivel. Ezek eredetileg nem politikai kategóriák, hanem keresztény elvek voltak. Étienne de la Boétie (1530-1563) és François Fénelon (1651-1715) hozták be az európai kultúra áramába.⁶⁶ A felvilágosodás tette politikai kategóriává, mint olyant, amit nem terhel semmiféle vallásos asszociáció. Voltaire (1694-1778), Jean-Jacques Rousseau (1712-1778), Nicolas de Condorcet (1743-1794) szakították el végleg keresztény gyökereitől.⁶⁷ A szabadkőművesség eredeti céljai a kontinensen módosulnak, nem annyira a deklaráció, hanem inkább a cselekvés szintjén. A katolikus Franciaországban a Lajosok abszolutizmusa valóban a szabadság fő ellenségének számított. Nem volt azonban vallási

---

65 Frivaldszky, 2007. p. 71-72.

66 Baggio, 2007. p. 36-40.

67 Baggio, 2007. p. 40-42.

szakadás, nem volt szükség ennek kezelésére sem. A szabadkőművesség ezért olyanok gyűjtőhelyévé lett, akik a katolikus egyház ellenségei voltak, egyebek között azért is, mert a gallikanizmus államegyház volt. Így lett ezekben az országokban a kőművesség a „trón és az oltár” esküdt ellensége. A vallás kerüendő beszédtemából támadás célpontjává változik. A páholyok törekvései egyre inkább általában a katolikus egyház, s azon belül is a jezsuita szerzetesrend ellen fordulnak. A szabadkőművesség állami szintre emelkedik, felvilágosult abszolutizmus jön létre Spanyolországban, Portugáliában, az itáliai fejedelemségekben, a Habsburg-birodalomban, de a protestáns Poroszországban, és a pravoszláv Oroszországban is. Felülről jövő reformokkal próbálják meg korszerűsíteni az adott országot, a politikai reformtól ugyanakkor óvakodnak. A „népért” célja érdekében erőszakos eszközöktől sem riadnak vissza: „Mindent a népért, semmit a nép által!” – vallotta II. József (1741-1790). A központi hatalom növelése érdekében centralizálnak, egységesítenek, az állam alá vetik az egyházat. Ebben az államformában kerül a legközelebb Nyugat a Kelethez. Nem véletlenül ez az egyetlen nyugati kormányzási forma, amit Oroszország történelme során adaptálni képes. Így lesz – az egyébként német – II. Katalin (1729-1796) cárnő ideális felvilágosult uralkodóvá.

Alapjainak bizonytalanságaitól függetlenül maga a filozófiai gondolkodás eddig sosem látott fejlődést ér el. A karteziánus nyelvezet még azt is lehetővé teszi, hogy a judaizmus a történelemben először zsidóságon kívüli fogalmakkal tudja definiálni önmagát, mint ezt Moses Mendelssohn (1729-1786) meg is tette.⁶⁸ A zsidó és a keresztény társadalom érintkezése a társas élet szinterein is megindul.⁶⁹ A felvilágosodási gyökerekből táplálkozó gondolatkör elvetette a feudális kori egyenlőtlenség valamennyi formáját, ez vonatkozott a zsidóságra is.⁷⁰ Franciaország abszolutizmusa azonban nem akart tudni a felvilágosodásról. Belátása nem terjedt Mária Terézia felismeréséig sem, amely szerint „Etetni kell a juhok, ha nyírni akarjuk.”

A HOSSZÚ 19. SZÁZAD (1789-1914)

Emmanuel Joseph Sieyès (1748-1836) abbé 1789 januárjában kiadott hatásos röpirata a felvilágosodás eszméit harci ideológiává alakítja. A „kiváltságosakat”, mint a társadalom számára haszontalanokat kizárja a nemzetből,

---

68 Oláh, 2003.

69 Prepuk, 2013. p. 61.

70 Prepuk, 2013. p. 78.

habár valójában minden franciának volt valami kiváltsága.⁷¹ Az éhezõ párizsiak július 14-n lerombolják a Bastille-t, ezzel kezdetüket vették, majd eszkalálódtak a mézárítások, a kulturális rombolások. Miután a forradalom „felfalta gyermekeit”, visszajutott az abszolutizmushoz, az ezredfordulóhoz, a most már néven is nevezett császársághoz. Bonaparte Napóleon (1769-1821) a rivális német-római császárságot megsemmisítette, az igaziba, az oroszba, azonban maga pusztult bele.

Tanulságos a híres „szabadság, egyenlőség, testvériség”, „triptichon” története, mint politikai eszmé: Legelőbb csak szabadság és egyenlőség eszméje jelenik meg. Camille Desmullins (1760-1794) 1790-ben már megemlíti a testvériséget is. Maximilien Robespierre (1756-1794) zászlófeliratán is szerepel a triptichon,⁷² 1791-ben a kötelező „fivér” és „nővér” megszólítást javasolják, 1793-ban a párizsi Direktórium egyenesen felszólítja a háztulajdonosokat, hogy írják ki a házak homlokzatára a három jelszót, de azt is, hogy „vagy halál”.⁷³ A jelszó ezzel értelmet is vált: „Légy testvérem, vagy megöllek.” A testvériség eszméjét végül az 1794-es *sansculotte* felkelésnek ez az oktrojált testvériség-követelése semmisítette meg.⁷⁴ Kimondják, hogy az arisztokrata nem testvér. A testvériség a halállal társulva⁷⁵ lemarad a szabadság és egyenlőség mellől.⁷⁶ A 19. századra a kor uralkodó eszméi között a testvériségnek nyoma sem marad. Eötvös József így sorolja fel a század uralkodó eszméit: „a szabadság, az egyenlőség, a nemzetiség. [...] Német- és Olaszországban inkább a nemzetiség eszméje lép előtérbe, Franciaországban inkább az egyenlőségé s a szabadságé.” – A Német-Római Birodalom területén lévő német és olasz nyelvű államok esetében a nyelvi nemzet kialakításához államok egyesítésének kellett megtörténnie, a tőlük nyugatra és északra fekvő államok területei többé-kevésbé megfelelték az egyes nyelvi nemzeteknek, azzal a kiegészítéssel, hogy a kisebbségeket még az abszolutizmusban fel kellett számolni. Népirtással, mint az íreket, vagy erőszakos nyelvi beolvasztással mint Franciaország nemzetiségeit. Annak következtében, hogy a triptichonban a testvériséget felváltotta a nemzetiség, „e három fogalom, ily értelemben véve, ellenkezésben áll egymással.”⁷⁷ A testvériség eszméje a nemzetiség eszméjének győzelmével együtt tűnt el. A nemzetiséggel együtt jár az uralkodási törekvés, a más

---

71 Hahner, 1999. p. 36.

72 Baggio, 2007. p. 26-28.

73 Baggio, 2007. p. 32-33.

74 Baggio, 2007. p. 20.

75 Baggio, 2007. p. 36.

76 Baggio, 2007. p. 17.

77 Eötvös, 1851. I. p. 26-28.

nemzetek legyőzni vágyása,⁷⁸ holott Európában a kereszténység régóta tanítja, hogy minden ember egyenlő.⁷⁹ Eötvös kifejti, hogy valamely egynyelvű nemzetállam létrehozása az akkori államok egyikét sem hagyná meg jelenlegi formájában.⁸⁰ A nyelv pedig önmagában nem is államszervező erő. Korábban nem is tulajdonítottak sok jelentőséget a nyelvi különbségeknek, most viszont még a legkisebb nyelvjárások is önálló irodalmat követelnek, miközben a nyelvészet ezzel ellentétben egyre nagyobb nyelvi egységeket szintetizál. A múlt hagyományaiban, amelyek szintén nemzetalkotóak, sehol nem találni a német vagy olasz egységre vonatkozó elemeket. „A jelenkor valamennyi nemzeti mozgalmának valóságos alapja nem a nép emlékeiben és nézeteiben, hanem a közelebb lefolyt század eseményeiben rejlik,” mindössze ellenhatás a 18. századnak az abszolút monarchiát homogénné tevő ténykedése ellen,⁸¹ ám egy másik homogenitás megkövetelésével, kisebb földrajzi területeken.

A zsidó emancipációs törvények is, amelyek mind a francia forradalom közvetlen vagy közvetett hatására születtek meg együtt jártak a zsidó önazonosság több-kevesebb felszámolásával.⁸² Napoleon a zsidóság életét felülről jövő intézkedéssel szabályozta, az érdekeltek bevonása nélkül.⁸³ Németországban a zsidóság gyorsan akkulturálódott, hasonlóan Nyugat-Európához többi részéhez.⁸⁴ A 19. századi zsidó értelmiség – Karl Marx (1818-1883), Friedrich Engels (1820-1895) – nagy szerepet játszott a különböző a szocialista-kommunista utópiák kidolgozásában. Ezt nagyban segítették a judaizmusban rejlő messianisztikus vonások, amelyek sok hasonlóságot mutattak ezen elméletek küldetéstudatával.⁸⁵ Az a tény, hogy a zsidóság lemondott a saját kultúrájáról, nem jelentette ugyanakkor a liberális társadalomba való teljes befogadottságuk elérését. Az ébredő antiszemitizmus kifejezetten emancipáció utáni jelenség. Francia, majd a 19. század vége felé német földön jelentkezik a sikeres emancipálttal szemben, megtévezve fajelmélettel.⁸⁶ Az erre adott válasza a vallását elhagyó, de nem keresztény zsidóságnak a 19. század végén a cionizmus lett, amely a zsidóság nemzeti, nem pedig vallási aspektusát hangsúlyozta.⁸⁷ A cionizmus közép-európai gyökerű, nyugat-eu-

---

78 Eötvös, 1851. I. p. 45.

79 Eötvös, 1851. I. p. 116.

80 Eötvös, 1851. I. p. 27-28.

81 Eötvös, 1851. I. p. 117-120.

82 Prepuk, 2013. p. 82-84.

83 Prepuk, 2013. p. 84.

84 Prepuk, 2013. p. 160

85 Prepuk, 2013. p. 209-210.

86 Prepuk, 2013. p. 173.

87 Bíró, 2015.

rópai jelenség, amely az európai kis népek szabadságmozgalmaihoz csatlakozott. A Zsidó Állam megálmodója, Herzl Tivadar (1860-1904) pesti születésű, Budapest-Fasori Evangélikus Gimnáziumban végzett; a sikeres író, Heltai Jenő (1871-1957) unokatestvére. Már Bécsben, de főleg Párizsban, a Dreyfus-ügy kapcsán megtapasztalta az antiszemitizmust. *Der Judenstaat* (A Zsidó Állam) című művében kifejti, hogy „Az antiszemitizmust leküzdeni nem lehet, mert ott, ahol zsidók nagyobb számban élnek, ott az antiszemitizmus okait megszüntetni nem lehet.” Az általa összehívott első cionista kongresszuson a szintén magyarországi származású Max Simon Nordau (1849-1923) javaslatára fogadták el a Baseli Programot, amely „a zsidó nép számára Palesztinában egy nyilvános, jogilag biztosított haza alapításának” célját tűzte ki.⁸⁸

A 19. század a gyarmatosítási verseny jegyében telik el. Spanyolország és Portugália amerikai gyarmatai a szabadság évszázadában leváltak anyaországukról, amelynek hasznát már egyébként sem nagyon hozták. A gyarmatosítás már nemcsak katonailag gyengébb területek egyszerű kifosztását jelentette, ültetvényezést és bányászatot is kezdtek rajtuk, tőkebefektetésekkel. A hatalmak megszereznek merő presztízből olyan területeket is, amelyek gazdasági hozadéka negatív volt. Így az angol *Rule, Britannia!* hangjaira Fokvárostól Kairóig végig angol területen lehetett haladni, a francia *Gloire* szaharai ragyogásában Algírtól déli irányba menetelt az idegenlégió, ám rövidesen beleszólt a *Deutschland über alles!* indulója is a legkontinentálisabb nyugat-európai ország részéről. Eltűntetnek a térképről sorban minden fehér foltot, meghódol India, Kína is félgyarmati sorba kerül. Az európai tengeri hatalmak mellé felsorakozik Oroszország és az USA is, a világ – a történelemben először – egyetlen gazdasággá egyesül. Az európai kontinensen 1871-ben a németek veszik át a franciáktól a császárság stafétáját. 1914-re minden zsákmány elfogy, a hatalmak egymást tekintik zsákmánynak.

A gyarmatok jóvoltából folyvást épülnek a nyugat-európai városok, telnek a múzeumok, virágzik a kultúra, egészen az extremitásig. A művészeti izmusokkal, a zene Arnold Schönberg (1874-1951) dodekafóniájával olyan határokig jut el, amin túl már az európai művészet nem feltétlenül értelmezhető. Az egymásnak ellentmondó filozófiai irányzatok, a protestáns felekezetek száma az idővel arányosan szaporodik. Vannak, akik a szabadság növekedését látják ebben, vannak, akik az eszmék zűrzavaráét. Megszületnek az életet „nemcsak értelmezni, hanem átalakítani is” hivatott filozófiák. A marxizmus a tőkés halálára uszít, a fajelmélet a zsidókéra.

---

88 Prepuk, 2013. p. 202-203.

A VÉRES HUSZADIK SZÁZAD

Az intellektuális Európa legértelmetlenebb vállalkozása, az 1914-ben kezdődött Nagy Háború volt, amelynek második félideje 1945-ben fejeződik be azzal, hogy a német Harmadik Birodalom Főhrere ugyanúgy jár Oroszországban mint a franciák első császára. Az egyik oldalon a *Mein Kampf* ideológiájának, a másikon Joszif Sztálin leninizmusának összeütöközése, a revánsvágy, valamint Közép-Európában a nyelviileg egységes nemzetállamok létrehozásának igénye hihetetlen anyagi veszteségekbe és embertízmilliók életébe került. Ami a német fajüldözést illeti, ekkora méretekben és ilyen következetességgel végrehajtott tömeggyilkosságra nem volt példa a történelemben: „Több millió ember ipari kiirtása halálgyárakban, egy modern állam parancsára, lelkiismeretes hivatalnokok szervezésében, egy törvénytisztelő, patrióta, civilizált társadalom támogatásával.”⁸⁹ A II. Világháborúnak lényegében minden háborúzó európai hatalom vesztese lett, nyertese csak egy: az Egyesült Államok, amely pénzügyi erejének bevetésével Európa fölé kerekedett.

A gyarmatbirodalmak világszerte felbomlottak. Legelőbb Nyugat-Európát hagyták ott külbirtokai, legvégül Oroszországot, a Szovjetunió felbomlásával (1991). Az egykori gyarmati területek korábbi jogi függését gazdasági függés váltotta föl, amelynek szálai egyre kevésbé a korábbi anyaországokhoz, egyre inkább az Egyesült Államokhoz vezetnek, habár egyre lát-hatatlanabbakká váló szálakon.

A II. Világháború pusztításai után némileg olyan *tabula rasa* állt elő, mint a régi ezredfordulón: A népek elkezdtek keresni egymást. Három hívő kereszténydemokrata politikus: Robert Schuman (1886-1963), Konrad Adenauer (1876-1967) és Alcide de Gasperi (1881-1954) a közép-európai Coudenhove-Kalergit követve létrehozta az Európai Uniót, mintegy beteljesítve Eötvös József száz évvel azelőtti vágyát: „A kereszténység tanai szerint a föld minden népe közös származású, mindnyájan testvérek, kiknek ugyanaz a rendeltetésük, s kik, hosszas tévelygés után, végre ugyanazon közösség kebelében fognak egyesülni. [...] Azon elvvel, miszerint minden ember egyenlő Isten előtt, az összes emberiség egysége mondatott ki. A kereszténység első hirdetésekor [...] kevesen fogták azt tisztán föl, s mindazáltal annyira a kereszténység lényegében feküdt ez elv, hogy soha nem is hagytak föl azzal egészen. A pápaság és császárság hosszas tusái [...] tanúsítják, miszerint az eszme, hogy az egység – legalább a keresztény népek

---

89 Prepuk, 2013. p. 300-301.

között – létesíttessék, polgárisodásunk egész folyama alatt soha egészen háttérbe nem szorítottatott: de vajon nem a jövőtől kell-e várunk a keresztény polgárisodás ezen elvének valósítását most is? Míg a keresztény népek egymás irányában a háborún kívül nem ismernek egyéb eszközt jogaik érvényesítésére [...] mindaddig nem állíthatjuk, hogy az emberiségnek azért kell új ösvényeket keresni, mivel a kereszténység által eléje tűzött feladatoknak már teljesen megfelelt.”⁹⁰ Hogy a keresztény indítékokkal együtt a kegyelmi pillanatok az Európai Unióról azóta már elszálltak, az ismét más kérdés. Miként a „testvériség” is megmaradt Nyugat-Európát jellemző merő eszmének, egynek a megszámlálhatatlanok közül, amelyek közt csaknem lehetetlen tájékozódni. 1968-ra az eszmék, a világnézetek, doktrínák olyan mértékben devalválódtak, hogy a fiatalok semmi másban nem kezdtek hinni, mint a „*make love, no war*” hedonizmusában és a „*political correctness*” eufemizmus-diktatúrájában. A marxista és hitlerista diktált ateizmust felváltotta az tömeges önkéntes ateizmus.

Ettől függetlenül Nyugat-Európa leküzdötte az őt folyton visszavető abszolutisztikus kormányzást, s a 19. századtól vitathatatlan világhegemóniára tett szert a humán és reál szaktudományok, a technika és a kultúra terén. Az összes kulturális és technikai újdonság, azok fogalmai, az eszmék, irányzatok, a művészi stílusok, formák mind innen erednek. Maga a demokrácia is, olyan instrumentalizált jogrendszerként, amely a döntéshozók szabadságának fokát és körét a „fékek és ellensúlyok” rendszerével korlátozza, hogy a társadalom önmagát tudja kormányozni, s azt ne egyes személyek tegyék, annak a – vitatható – alapfeltevésnek az értelmében, hogy a sokaság helyesebben dönt mint valamely, akármilyen intellektuális képességű és moralitású egyes ember. E tétel eleve feltételezi a döntéshozók közösségellenes magatartását, valamint, hogy nincs szükség gyors döntésre.

Az Európai Unió 28 országa közül korábban legalább három volt olyan, amely egyenkint rendelkezett akkora befolyással, mint az Egyesült Államok, ma viszont 28-an együtt sem tesznek ki vele egyenlő potenciált. Az Unió nyugat-európai vezetőinek nincs tudomásuk arról sem, hogy a kelet-európai országok identitása az övékétől eltérő lenne, vagy úgy gondolják, hogy nyugati mentalitású jogi szabályozásokkal Közép-Európa identitását át lehet alakítani, s az Uniót homogenizálni lehet.

---

90 Eötvös, 1851. II. p. 9.

KÖZÉP-EURÓPÁTÓL KELETRE

BIZÁNCI GYÖKEREK

Kelet-Európa története Bizánccal kezdődik, ezzel az iráni gyökerekkel rendelkező hellenisztikus állammal. E jellegén a felvett kereszténység sem változtatott. 451-ben császár egyben egyházfő is lett. A császárok a 7. századra az egyházfőség bázisára húzódtak vissza, amikor lemondtak világuralmi törekvéseikről belátva annak irrealitását: Ettől kezdve kizárólagos céljuk a „rómaiság” és a kereszténység védelme lett. 1204-1261 közt Bizánc elfoglalásával egy időre a francia lovagvilág vette át a császárságot, ám a Palailogoszok visszavették a várost a gyűlölt latinoktól. Ez a gyűlölet azonban elzárta a görögséget a továbbiakban minden friss idegen áramlat befogadásától. Bíborbanszületett VII. Konstantin (905-959) az udvari ceremóniákat politikai célból kódexbe foglalja: „A szertartások szépségében – mondja – ragyogóbbnak látszik a császári hatalom s époly csodálatot vált ki az idegenekből, akárcsak a birodalom alattvalóiból.”⁹¹ A császári udvar szertartásai és a liturgia egymáshoz közelítenek, így a politikailag „üres” formák megtelnek szakralitással. A kettő viszonya abban a „szimfónia” terminusban fejezhető ki a legjobban, amely az Egyház és az állam kölcsönös viszonyának bizánci eszméjét jellemzi, s amely jelentése: összhang, egyetértés.⁹² A vallási szimbolika az egész bizánci kultúrát áthatja.⁹³ S valóban, a Nesztor-krónika szerint Vladimir nagyfejedelem 988-ban a bizánciak vallását liturgiájuk lenyűgöző volta, az énekek és a tömjénezés magasztossága miatt fogadta el.⁹⁴ Rusz átveszi a bizánci kereszténységet. Miközben a nyugati civilizáció kultúrájának csúcsára a *génuszt* állította, a nyugati humanista kultúra gyümölcsét, az orosz kultúrában ezt a helyet a *szent* foglalta el.⁹⁵

Azt, hogy mit érthetünk a „szent” valóságán, legjobban Rudolf Otto fenomenológiája alapján érthetjük meg: A „*numinózus*” nem definiálható, csak körülírható kategória. Áhítat, megrendülés érzése, ünnepélyesség magasztossága jellemzi. Érzelmi hangoltságot jelent, ami nem tanítható, „csak

---

91 Hóman, 1935-1937. II. p. 641-658.

92 Lepahin, 1998. p. 128.

93 Lőrincz, 1999.

94 Taft, 2011. p. 2.

95 Lepahin, 1998. p. 141.

öszönözhető, felkelhető, mint minden, ami 'Lélektől' való." A „szent” semmiképp sem azonos az erkölccsel, a „jóval”, fogalmát ilyen racionalizálással csak átértelmeznénk. Otto ennek kapcsán felhívja az olvasót, hogy „idézze fel a valláshoz kapcsolódó erős és lehetőleg egyoldalú felindultság egyik pillanatát.” A „szakrális” és a „szent” viszonyát pedig úgy határozza meg, hogy „szakrális” minden olyan dolog, esemény, személy, amely a szentséget hordozza, azt a köznapi használatból kiemelve.⁹⁶ A bizánci liturgia cselekményeire ennek révén jellemző, hogy szentségi légkör veszi körül őket, a hívők tiszteletteljes félelemmel állanak előttük.⁹⁷

Nyugaton a hatalomfelfogás jogi-rationális volt, Ruszban és a moszkvai Oroszországban viszont már kezdettől vallási-prófétikus,⁹⁸ bizánci örökségképpen.

A MONGOL URALOM (1238-1480)

A családi alapon szerveződő Rusz békés alakulatát a váratlan mongol-tatár beözönlés számolta fel. Figyelemre méltó, ahogy ezt a tragédiát a társadalom morális és vallási értelmezésben fogadja. Vlagyimiri Szerapion szerzetes (1280k) egyik prédikációjában a hallgatóinak felsorolja a mongol-tatár iga immár négy évtizede alatt a népet sújtó bajokat. Mindezt a bűnökért kell elszenvedniük Istentől. A végén így buzdítja híveit: „Szeressétek egymást, irgalmasok legyetek minden emberhez, szeressétek embertársaitokat, mint önmagatokat, testeteket őrizzétek meg tisztaságban, ne szennyezzétek be, s ha mégis így tettetek, bűnbánattal tisztítsátok meg; ne legyetek gőgösek, ne válaszoljatok a gonoszságra gonoszsággal.” Szerapion a szentség hangján szólalt meg: Ha most a tatárok ellen fellépnének, akkor az Isten által kimért büntetést utasítanak vissza.⁹⁹ Száz évvel később, 1386-ban Dimitrij Donszkoj (1350-1389) viszont már hadba vihette az orosz népet. Oroszország ekkor, – s először – úgy győzte le a Hordát, hogy a keresztény hit védelmére kelt, mivel a hiteles forrásokból világosan kiderül, nem a politikai és területi érdekek álltak az első helyen, hanem a hit. E háborúban Szent Dimitrij herceg és Radonyezsi Szent Szergij (1314-1392) kapcsolata egyúttal az állami és egyházi hatalom szimfóniájának is az egyik legfényesebb példá-

---

96 Otto, 2001. p. 16-18.

97 Taft, 2011. p. 9.

98 Sashalmi, 1998. p. 53-54.

99 Lepahin, 1998. p. 130.

ja is volt.¹⁰⁰ A cár-patriárka kapcsolat analóg a nyugati uralkodó-társadalom viszonytal, miután Keleten az uralkodónak más nem korlátozta a hatalmát, csak a pátriárkával tartandó szimfónia, aki mintegy a népet, a társadalmat képviseli: A bizánci rítusú egyház ugyanis sokkal inkább „népi”, „társadalmi” mint a nyugati: Ez kifejeződik a liturgiában is, amelynek nagyobb részét a laikusok végzik. Maga a pap a szentélyből csak ritkán lép elő,¹⁰¹ sőt, maguk a papok sem képeznek külön kasztot, hanem mind falun, mind városon teljesen összeolvadnak híveikkel.¹⁰²

Az északkeleti területek a (Vlagyimír-Szuzdal, Moszkva), a tatár uralomnak közvetlen alá lettek vetve, a 250 év tatár uralom alatt beletanultak a kormányzás mongol módszereibe.¹⁰³ Nyikolaj Trubeckoj (1890–1938) szerint az orosz nyelv tatár eredetű szavai azt bizonyítják, hogy a moszkvai állam későbbi katonai, adózási és postarendszere a Horda mintájára épült.¹⁰⁴ A moszkvai fejedelmek bizalmi állásba kerültek a tatároknál. Ennek révén ők szedték be a többi fejedelemtől is az adót, miután a számukra idegen erdőövezetbe a tatárok óvakodtak behatolni.¹⁰⁵ Vásáry István szerint az oroszok és tatárok kapcsolatát nem annyira a „hatás” szó fejezi ki, sokkal inkább az „örökség” (наследие, heritage), tekintve, hogy a tatárok az orosz történelem alakulását belülről formálták. Genealógiai és onomasztikai kutatások alapján ugyanis kiderül, hogy moszkóviai elitnek nagy számban voltak tatár eredetű képviselői is. Janet Martin ezt azzal egészíti ki, hogy e személyeknek ehhez nem is kellett asszimilálódniuk, ruszifikálódniuk, krisztianizálódniuk.¹⁰⁶ Az orosz nép vallásos hevülete beolvasztotta és a pravoszláv autokrácia öntőformájába töltötte a tatár államiságot.¹⁰⁷ Georgij Vlagyimirovics Vernadszkij (1887–1973) szerint a totalitarizmus ugyan nem attribútuma az eredeti orosz mentalitásnak, csak történeti szükségszerűségként alakult ki a tatárokkal vívott küzdelem során,¹⁰⁸ ám ettől kezdve önazonosságuk részévé vált. Pjotr Szavickij (1895–1968) odáig megy (1921), hogy tatár hódoltság nélkül nem is létezne Oroszország. A moszkvai cárok a nagy kánok nyomdokaiba léptek, amikor egyesítették előbb a keleti szláv földeket, majd az Aranyhorda egykori birtokait.¹⁰⁹

---

100 Lepahin, 1998. p. 131.

101 Taft, 2011. p. 7.

102 Taft, 2011. p. 9.

103 Font – Varga, 2006. p. 7–8; Szili, 2003. p. 44.

104 Szili, 2003. p. 39.

105 Niederhauser, 2001. p. 43.

106 Gyóni-Pivovarov, 2012. p. 30-31.

107 Szili, 2003. p. 39.

108 Szili, 2003. p. 44.

109 Szili, 2003. p. 39.

A tatárok közömbösek voltak az ortodox egyház iránt. Ennek következményeként „az ortodox (pravoszláv) egyház 'rusz' önzonosság-tudat őrzője-ápolója, illetve a moszkvai egyesítő politikával együttműködve egy 'küldetésstudat' propagálója lett.”¹¹⁰ A tatár hódoltságnak elsőként Nyikolaj Karamzin (1766–1826) annyiban tulajdonított pozitív hatásokat is, amennyiben a kegyetlen elnyomás véget vetett a testvérháborúnak, előmozdította az autokrácia kialakulását, és megerősítette az egyházat. Mihail Magnyickij (1778–1855) ortodox tradicionalista álláspontból nézve a mongol évszázadokat pedig így nyilatkozik: „A krisztusi filozófia nem bánja, hogy létezett a tatár korszak, amely eltávolította Oroszországot Európától [...] a tatár elnyomás talán a legnagyobb jótétemény [...] hiszen megőrizte benne a krisztusi hit tisztaságát”.¹¹¹

„AZ OROSZ FÖLDEK ÖSSZEGYŰJTÉSE” (1480-1547)

Az északnyugati városköztársaságokat (Pszkov, Novgorod) a tatárok sohasem szállták meg a számukra kedvezőtlen környezet miatt. A 15. század végéig, a 16. század elejéig fennmaradt az eredeti demokratikus rendszerük. Novgorod Hanza-város volt, méretében a legnagyobb rusz város, lassan terjeszkedett északra prém-kereskedelmével finnugor területekre. Novgorod kormányzati rendje eredetileg teljesen a többi nagy kereskedővárosokéra hasonlított: Velencéére, Raguzáéra. Amikor a tatárok uralma meggyöngült, Moszkva napirendre vette bekebelezését,¹¹² s amikor III. Iván a városállamot elfoglalta, kormányzót helyezett az élére, s az egész köztársasági vezető réteget, bojárokat, kereskedőket deportálta, javaikat elkobozta, s teljesen önálló, virágzó kultúrájukat elpusztította.¹¹³ A minta Moszkva volt, ahol mindenki kizárólag a fejedelmi hatalomtól függött.¹¹⁴ Ez az 1478-ban történt esemény szintén az igaz hitre hivatkozva történt. Az ideológiát Jozsif Volockij (1439-1515) alkotta meg hozzá a *Könyv a novgorodi eretnekek ellen* című művével.¹¹⁵ A fejedelmeket így titulálja: „Istenek vagytok és a Magasságosnak fiai. [...] Isten ültetett titeket a trónjára maga helyett. Éppen ezért illendő (πολοβαει) a cároknak és fejedelmeknek, hogy [...] az alattuk létezőket megmentsek a testi és lelki gonosztól. Mert megvan a Napnak a dolga, az, hogy süssön a Földön létezők-

---

110 Font-Varga, 2006. p. 68; Szili, 2003. p. 39.

111 Szili, 2003. p. 36.

112 Szili, 2003. p. 44; Font - Varga, 2006. p. 7–8; Font, 2007. p. 183.

113 Zoltán, 2002.

114 Szűcs Jenő, 1981. p. 343.

115 Sashalmi, 1998. p. 51.

re, a cárnak is megvan a sajátja, az, hogy törődjön az összes alatta létezővel. Az uralkodás jogarát Istentől megkapván azon legyél, hogy megfelelj annak, aki azt neked adta, és senkinek nem tartozol elszámolással csakis Istennek. [...] A cár pedig természetére nézve hasonló (ΠΟΔΟΒΗ) bármely emberhez, hatalmát tekintve azonban a magasságos Istenhez hasonló (ΠΟΔΟΒΗ).¹¹⁶ Aki pedig nem így gondolkodik – mint a novgorodiak, köztársaságban élven – azok eretnekek. Oroszországban a hatalmi ideológia az uralkodói személyét kvázi isteni színben tüntette fel, szakralizálta, – míg Nyugaton mindez csak analógia volt.¹¹⁷ A pravoszláv vallás, az ortodoxia ezzel az orosz nagyhatalmi terjeszkedést is szolgálta, hiszen az Orosz Birodalom ellenségei mind pogánynak számítottak az „igaz hitet” képviselő pravoszláv oroszokkal szemben. A pravoszlávia, azaz az össz-szláv nemzeti összetartozás ideológiája egyúttal a társadalom mozgósítását is szolgálta délen az oszmán-törökök, északon a protestáns svédek, nyugaton a katolikus lengyelek ellen,¹¹⁸ nem is beszélve az északi erdő-övezetről, ahol terjeszkedve őslakos finnugor népek tömegét gyűrték maguk alá, irtották ki.¹¹⁹ Délnyugat-Ruszbán a mongolok nem tartózkodtak hosszú ideig, hamarosan kiszorították őket a litvánok és a lengyelek,¹²⁰ így Közép-Európa részeivé váltak, lakosaiból lettek a beloruszok és a kisoroszok (a 19. századtól: ukránok). Ezt G. V. Vernadszkij nagy-orosz szemszögből persze veszteségként fogja fel: „Az orosz kultúra sorsa megdöbbentő kontrasztot mutat a mongol iga, illetve a litván–lengyel uralom viszonyai közepe. Az előbbi előkészítette a moszkvai Oroszország kulturális fölvirágzását. Az utóbbi viszonyai közé kerülve [...] az orosz kultúra [...] csaknem eltűnt a történelem színpadáról”.¹²¹ „Kultúrán” legfőként az ortodoxiát értve. Az „igaz” hit bizánci értelmezésben mindennek előtt a hagyományra alapuló hit.¹²² S miután az egész hit – de még a katekézis és a szegénygondozás is – a liturgiában jelenik meg,¹²³ a változhatatlanság a kultuszra is vonatkozik, mi több, első helyen.

Kelet-Európa terjeszkedése az „orosz földek összegyűjtésével” kezdődött,¹²⁴ Az „orosz földek” szakrális jelentést hordoztak. A 17. századi közmondások azt tanítják, hogy „az orosz föld (русская земля) nem

---

116 Sashalmi, 1998. p. 52.

117 Sashalmi, 1998. p. 65.

118 Gecse, 2002. p. 12.

119 Zsirai, 1942.

120 Szili, 2003. p. 44.

121 Szili, 2003. p. 43.

122 Taft, 2011. p. 6.

123 Taft, 2011. p. 4.

124 Szűcs Jenő, 1981. p. 338.

tud létezni uralkodó nélkül.” „Az orosz Isten és az orosz cár által áll a szentorosz föld.” Isten és az uralkodó azonban nemcsak közmondásban szerepelnek együtt, hanem általában úgy tűnnek elénk, mint két majdhogynem „egyenrangú és egymással összefüggő hatalmas erő”. A legnépszerűbb 17. századi egyházi énekeskönyv elején éppenséggel ez állt: „Énekeljete a mi Istenünknek, énekeljete! / Énekeljete a mi cárunknak, énekeljete! / Mert a cár az egész földnek (земля) az Istene.” G. Fedotov értelmezésében a cár tisztelete Oroszországban „az ikontisztelet társadalmi kiterjesztése volt” Az orosz hatalmi ideológia mind a tartalom, mind a forma tekintetében más volt, mint a nyugati: mivel a politika fogalma – de még maga a szó is – hiányzott. Ez utóbbi csak a 18. század elejétől kezd teret nyerni, és jellemző, hogy lengyel jövevényszó az oroszban.¹²⁵ Sashalmi a jelenséget vizsgálva arra a fontos következtetésre jut, hogy Oroszországban a 16. században nem abszolutizmus, hanem autokrácia épül ki. „Az autokrácia olyan autoritás, amely mentes az alkotmányos vagy hagyományos korlátozásoktól. Általában az isteni szentesítés igénye kíséri.” Az autokrácia és orosz megfelelője, a „szamogyerzsavije” (самодержавие), a 19. században vált általánossá az orosz politikai berendezkedés megjelölésére. A szót a jogilag korlátlan uralom értelemben használták a 19. században nemcsak a nyugatiak, hanem az oroszok is. Az az uralkodói titulus, amely a 16. században az alattvalók és az uralkodó közti viszony természetére utalt, elsősorban a „goszudar” (государ) volt, amelynek jelentése a 16-17. században „korlátlan úr”, „korlátlan uralkodó”. A nyugati uralkodók „szuverén” megjelölése viszont nem jelentett jogilag korlátlan uralkodót. A „goszudar” nem osztozik a hatalomban az „alattvalóival”, és nem is köti őt bármiféle szerződés vagy jogi korlát a kormányzásban.¹²⁶ Vernadszkij megállapítása szerint a tatárkor állandó harcai militarizálták az orosz társadalmat. A 16–17. században létrejött moszkvai berendezkedés gyökeresen különbözött a kijevitől. Kezdeti a tatár hódoltság korába nyúltak vissza. Az orosz nemzet túlélésének ára az autokrácia és a szolgaság lett.¹²⁷

X. Leó pápa (uralk. 1513-1521) 1518-ban törökellenes keresztes háborút hirdet minden európai uralkodónak. Ennek kapcsán koronát ígért III. Vaszilij (1479-1533) moszkvai nagyfejedelemnek, valamint pátriárkai méltóságot a metropolitának, ha elfogadja az egyházaik egyesítését és részt vesz a törökellenes koalícióban. Erről értesülve Filofej (kb. 1465-1542) pszkovi szerzetes 1523-ban levelet írt egy bizonyos „Mihail Grigorjevics úrnak”

---

125 Sashalmi, 1998. p. 56-58.

126 Sashalmi, 1998. p. 48-51.

127 Szili, 2003. p. 45.

Levél a rossz napokról és órákról címmel, hogy ideológiai érveket szolgáltatson egy esetleges ilyen döntés ellen. Ebben található a következő kitétel: „Tudd meg, istenszerető uram, hogy az összes keresztény cárság a végéhez ért, és a mi uralkodónk egyetlen cárságában egyesült a prófétai könyvek szerint, vagyis az orosz cárságba: mivel két Róma elbukott, a harmadik áll, és negyedik nem lesz.”¹²⁸

A „cár” szó a „cézár” szláv megfelelője. Először I. Simeon (864-927) bolgár uralkodó vette fel, amikor 913-ban győzelmet aratott Bizánc felett. Ezt a cárságot 1396-ban az Oszmán Birodalom törölte el. A szerb királyok is viselték ezt a címet 1346-tól 1371-ig, amikor győztek a bolgárok felett. Az oroszok a fejedelmek felett hűbérúrként uralkodó, majd később általuk meghódított tatár kánokat nevezték cárnak.

A CÁR ÉS PATRIÁRKA „SZIMFÓNIAJA” (1547-1700)

Szt. Makarij, (1542-1563) novgorodi érsekből lett moszkvai metropolita, Joszif Volockij követője feladatának egy olyan állam létrehozását tartotta, amely az Egyházzal „szimfóniában” képes az ortodox hitet megőrizni. Összegyűjtötte az országban található könyveket, s a 17 éves IV. (Rettegett) Ivánt (1530-1584) 1547-ben most már valóban felkente minden orosz cárijává, pontosabban az „egész Rusz császárává.” Zsinatokon törvényeket hozatott, nagyszabású társadalomszervezésbe kezdett.¹²⁹ Nevelője és mentora hatására a labilis idegrendszerű fiatal cár seregei meghódítják a kazáni és asztraháni tatár kánágokat (1552, 1556). Német tudósokat, mestereket hozat be, kapcsolatba kerül Angliával is. Makarij halála után a cár személyisége abnormissá torzul: minden képzeletet felülmúló szadizmussal rendez nyilvános tömegkivégzéseket, károsnak bizonyuló politikai szervezést hajt végre (опричнина), amit maga von vissza. Felesége halála után sorban még 7 feleséget vesz, akiktől a Tudor VIII. Henriktől (1491-1547) tanult módon szabadul meg. Saját kezűleg öli meg fiát és unokájával várandós menyét, aminek következtében az őt egyedül túlélő gyengeelméjű fia uralkodása után ki is hal a Rurik dinasztia.

A moszkvai császárság mellől már csupán a moszkvai patriarkátus hiányzott. Bizánc elesése után a nem jelentős Grúziát leszámítva minden ortodox ország idegen uralom alatt volt. Az oszmán birodalom által meg-

---

128 Imrényi, 1998. p. 35.

129 Szili, 2002. p. 25; Kríza, 1998. p. 90; Bilku, 1998. p. 200.

hódított területeken fekvő patriarchátusok fejei ezért gyakran fordultak segítségért Moszkvához; így Jeremiás jeruzsálemi pátriárka is, aki Moszkvában járva 1589-ben felszentelte az első orosz pátriárkát. Miután császár és pátriárka az ortodox kánonjogban egymást kölcsönösen föltételezik, a konstantinápolyi pátriárka is elismerte az orosz egyház autokefalitását, s a moszkvai patriarchátust pedig a világegyházat szimbolikusan irányító katedrálisközött ötödik helyére rangsorolta. Moszkva azonban – mint „harmadik Róma” – 1592-ben a harmadik, a 17. század közepén már az első helyre tartott igényt arra hivatkozva, hogy az – eretneksége miatt kizárt – pápai kúria helyébe lép.¹³⁰ Így az orosz egyház felfogásában az őskeresztény világegyházzal azonosított, transzcendentális „Római Császárság” egyedüli letéteményese a Moszkvai Cárság lett.¹³¹

A PATRIARCHÁTUS FELSZÁMOLÁSA (1700-1917)

A cár és pátriárka szimfóniája 1700-ig tartott. A nyugati országokban jártában Nagy Péterre (1672-1725) mély benyomást tett ezek technikai-kulturális fejlettsége, de az is, hogy ott az egyház az állam alá van vetve. Hazatérve megszüntette a moszkvai patriarchátust, a Szent Zsinat kreálásával állami hivatal alá rendelve az egész pravoszláv egyházat (1721).¹³² Nagy Péter és utódai ettől kezdve hivatalosan az imperátori címet használták. Betiltott egyes tradicionális – s ezért kvázi szakrális – szokásokat. Sőt, nemcsak a pátriárka hatalmát vette át, hanem azt is akarta, hogy földi istennek tartásák. Mint az esztéta Borisz Uszpenszkij megállapítja, sok intézkedésének értelme nem annyira egyfajta kulturális forradalom volt, hanem egyazon kultúrán belüli antiviselkedés. Nem csoda, hogy a cárt nemcsak az újjításait elutasító raszkolnyikok, hanem a lakosság széles rétegei is antikrisztusnak tartották.¹³³ Az abszolutizmus ellenfelei Nyugaton mindig a szabadságjogokra hivatkoztak, Keleten viszont a hit „igazságára”.¹³⁴ A birodalom terjeszkedési potenciálját növelendő szervezeti reformokat hajtott végre, új adókat vetett ki. Az állam korszerűsítését I. Péter oly módon hajtotta végre,

---

130 Kríza, 1998. p. 90.

131 Szili, 2002. p. 25.

132 Szűcs Jenő, 1981. p. 344.

133 Lepahin, 1998. p. 137.

134 Szűcs Jenő, 1981. p. 345.

hogy eredményeképp Oroszország kulturális függésbe került Európától.¹³⁵ Mintegy „államosította” az egyházzal együtt az egész társadalmat.¹³⁶

A 18. századra a német Nagy Katalin (1729-1796) felvilágosult uralma nyomta rá a bélyegét.

Az orosz filozófia gondolkodás, benne az orosz kultúra sajátos jellegének kérdése először azután merült föl, amikor Oroszország 1814-ben győzött a napóleoni háborúban, s az orosz hadak bevonultak Párizsba. Már abban az évtizedben megállapítják, hogy az orosz kultúra kizárólag utánzó jellegű, Oroszország semmilyen eredeti elemmel nem gazdagítja a világ kultúráját: vallása teljes mértékben bizánci, világi kultúrája pedig teljes mértékben nyugat-európai.¹³⁷ Ezt Pjotr Csaadajev 1829-ben írt, s 1836-ban megjelent híres „Filozófiai levele” mondta ki. Innen számíthatjuk az orosz filozófiai diskurzus kezdetét. Ezt írja: „Sohasem tartottunk lépést a többi néppel; nem tartoztunk az emberi nem egyik nagy családjához sem; nem vagyunk sem nyugatiak, sem keletiek, és nem rendelkezünk egyikük hagyományai-val sem. Mintegy időn kívül állunk, bennünket nem érintett az emberi nem általános nevelődése.”¹³⁸ Azt panaszolja, hogy az oroszokban nincs meg a kötelesség, az igazságosság, a jog, a rend eszméje, helyette csupán „a tapasztalatot és előrelátást nélkülöző élet értelmetlensége” uralkodik. Az orosz életnek ez a negatív értékelése azonban egyúttal azt is jelenti, hogy felfedezik Oroszország másságát az egész világtörténelemhez képest, így a német filozófia isteni és filozófiai logoszán kívül helyezhetik el. Oroszország így nem lesz része a Nyugatnak. Az orosz filozófia ennek folytán bizonyos értelemben filozófiailag megfogalmazott antifilozófia. Ettől kezdve az orosz gondolkodás „Oroszországot úgy értelmezte, mint a Másról folytatott nyugati diskurzusok realizálációjának vagy materializációjának helyét.”¹³⁹

A Georg W. F. Hegel (1770-0831), Johann G. Fichte (1762-1814) és Friedrich W. J. Schelling (1775-1854) hatása alatt közben megszületett a „német kultúrnemzet” mintájára szlovák nemzeti ébresztők műveiben egy „szláv kultúrnemzet” eszméje is, s annak megvalósítására való törekvés, a pánszlávizmus. Ján Herkel (1786-1853) a közös szláv nyelvről (1826), Ján Kollár (1793-1852) pedig egy közös szláv birodalomról (1824) fejtette ki elgondolásait, sőt Kollár a német felsőbbrendűségre válaszul megalkotta a szláv felsőbbrendűség doktrínáját (1837) is. Ebből született az „orosz esz-

---

135 Szili, 2003. p. 40

136 Szűcs Jenő, 1981. p. 342

137 Groys, 1995. p.

138 Csaadajev, 1981. p. 14.

139 Groys, 1995. p.

me” az 1830–40-es években, amely világtörténelmi küldetést tulajdonított Oroszországnak a nyugati civilizáció megmentésében a kiüresedett és formalizálódott katolikus-protestáns vallásosságtól, az egoista individualizmustól, az anyagiasságtól, a szociális feszültségektől, a racionalizmustól, a technicizmustól.¹⁴⁰

Oroszországban ezek az eszmék az „igazi szlavofilizmus” terminus kapcsán terjedtek el. Szergej Uvarov (1786–1855) gróf, I. Miklós cár oktatási minisztere (1833–1849) megfogalmazza a pravoszlávia-autokrácia-népiség (православие-самодержавие-народность) hármas alapelvét (1832), mint választ az 1830-i francia forradalomra,¹⁴¹ amiből – mint láttuk – az autokrácia a hatalom szakralizált felfogása. Ennek az eszmének elterjesztője lett a történész és publicista Mihail Petrovics Pogogyin (1800–1875), aki elérte, hogy megalakult a szláv nyelvjárások tanszéke (1836). Ekkor még az sem volt egyértelmű, hogy szláv nyelvjárásokról vagy nyelvekről van-e szó.¹⁴² Pogogyin írásaiból egy olyan hatalmas pánszláv birodalom körvonalai bontakoztak ki, amely a Balkán mellett Magyarországot is magába foglalta volna.¹⁴³ amelynek trónjára orosz nagyherceget kívánt ültetni, s minden szláv vallásává az ortodoxiát tenni. A költő Fjodor Tyutsev (1803-1873) a Habsburg Birodalom szlávjairól úgy vélte, hogy vagy oroszok lesznek, vagy németek.¹⁴⁴

Ivan Kirejevskij (1806-1856) 1852-ben megjelent cikke a szlavofilok több mint húszéves vitáit összegzi.¹⁴⁵ A pravoszláv hitet mint életmódot mutatja be. A pravoszláv ember vágyát, hogy ragaszkodjék a maga igazához, a maga jogaihoz, mindig mérsékli törekvése, hogy ne szakítsa meg kapcsolatát a többiekkel, megőrizze velük a belső kontaktust, a ortodoxia ezért nem forgácsolódott felekezetekre.¹⁴⁶ A. Sz. Homjakov (1804-1860) az orosz valóság lényegét a *szobornosztj*ban (соборность) adja meg. Ez azoknak az embereknek az magatartása, akik első keresztyén zsinatokon megfogalmazták a keresztyén hit első dogmáit. Homjakov számára a keresztyénység végső igazsága nem is e dogmákban rejlik, hanem magában a *szobornosztj* állapotában. A katolicizmus és a protestantizmus a keresztyén *szobornosztj* valóságán kívül kerültek, ezért Homjakov arra hívja fel őket, hogy ismét egyesüljenek kölcsönös szeretetben, és egy új zsinaton rendez-

---

140 Niederhauser, 1999. p. 36-37; Gecse, 2002. p. 12-13; Szili, 2003. p. 35; Romsics, 2008. p. 38-39.

141 Sisák, 2008. p.

142 Gecse, 2002. p. 12.

143 Romsics, 2008. p. 38-39.

144 Niederhauser, 1999. p. 38.

145 Kirejevskij, 1992. p. 127–168.

146 Groys, 1995. p.

zék dogmatikai vitájukat.¹⁴⁷ Ami a szó jelentését illeti, az orosz „соборная” a görög „καθολική” szláv megfelelője. A nácea-konstantinápolyi hitvallásban fordul elő: „hiszek az egy, szent, egyetemes [katolikus-szobornaja] és apostoli Egyházban”. A *szobornosztj* kifejezés az orosz ortodox teológiában azt fejezi ki, hogy a hit hirdetése és a róla való tanúságtétel nemcsak a hierarchiának, hanem az egész keresztény, imában egyesült közösségnek a feladata.¹⁴⁸ A *szobornosztj* fogalma Homjakovnál megújul: Szükségtelen, hogy a *szobornosztj*nek mint egységnek külső vonatkoztatási pontja legyen – pl. a római pápa –, hanem elegendő maga az egység.¹⁴⁹ A *szobornosztj* továbbá, – ami eredetileg az ortodox egyháznak volt az alapelve, amely szerint valamely zsinati határozatot az egyházközösségnek kell jóváhagynia („egyetértés”), – olyan jelentést is kapott, mint „sok, egymással együttesen élő ember lelki közössége”, „közösségiség.” A *szobornosztj* így az Uvarov-féle „népiség” szakralizálásává vált.

A „szobornosztj” a közös kollektív érdekek prioritása a személyes érdekek felett. Kifejezik az egymásnál töltött estézések, a körtáncok, a többszólamú éneklés, a fehér asztal melletti közös iszogató, vagy akár csak csöndes üldögélés. Olyan felfogás, amely szerint a többségnek mindig igaza van, s e többségben van az erő: „Az emberek majd segítenek” (Люди помогут), „Az emberek nem hagynak elbukni” (Люди пропасть не дадут), mert a közösségiség minden egyes ember védelmét biztosítja. A *szobornosztj* megköveteli a vagyoni egyenlőséget is. Az orosz gondolkozás nem értékeli a kiemelkedő teljesítményt, sőt, még csak nyelvi formája sincs erre. A társadalom minden tagja ellenőrzött, ez lehetetlenné teszi a szabályok megsértésének eltitkolását is. Mindig ott lebeg a tudatukban, „Mit mondanak az emberek?”¹⁵⁰ A pravoszláv vallás is ezt a szemlélődő világlátást emeli fel a „közösségiség”, a „szobornosztj” spirituális szintjére.¹⁵¹

A 19. századi orosz irodalom jellegzetes alakja az a típus, amit előbb „furcsa embernek”, majd Turgenyev A felesleges ember naplója (Дневник лишнего человека) elbeszélésének nyomán (1849) „felesleges embernek” (лишний человек) neveztek el. Ez jelenik meg A. Sz. Puskin (1799-1837), M. Ju. Lermontov (1814-1841), A. I. Gercen (1812-1870), I. Sz. Turgenyev (1818-1883) és I. A. Goncsarov (1812-1891) műveiben. Az ő fő művének (1859) főhőse, Oblomov az ázsiai embertípus szemlélődő filozófiáját teste-

147 Groys, 1995; Homjakov, 1992. p. 260–284.

148 B. Virághalmi, 2002. p.

149 B. Virághalmi, 2002. 2002.

150 Cs. Jónás, 2014. p. 337-338, 349.

151 B. Virághalmi, 2002. p. 335.

síti meg. A filozófálgatástól, a nagy ötletektől sohase jut el a tettekig. Miközben Európa többi részén az efféle Pató Pálok ingerlik az embereket, az orosz írók megbocsátó szeretettel, megértéssel veszik körül őket.¹⁵² Tragikomikusan kilógnak a *szobornosztj*ból terveikkel, álmaikkal, amelyek egy idegen, nyugati világból valók.

Ami viszont a politikát illeti, a szlávofilek sokkal tettere készebbek. Nyikolaj Danyilevszkij (1822–1885) a Magyar Királyságot olyan „politikai varangyként” jellemzi (1869), amely „Oroszország csapásai alatt meg fog semmisülni, a magyarság pedig fel fog oldódni a szláv tengerben”. A Habsburg és az Oszmán Birodalom területén szláv államokat tervez, amelyek csupán föderációt alkotnak Konstantinápoly központtal, amelynek „igazi” neve: „Cárgrád”. Oroszország ezzel Európa fölött majd hegemoniához jut, s az Amerikai Egyesült Államokkal világegyensúlyt hoz létre.

II. Sándor cár (1855–81) alatt az 1870-es évek végére az orosz közvéleményt sikerült annyira átítatni a pánszláv nacionalista szemlélettel, hogy az még – az egyébként nem terjeszkedő szándékú – cárt is magával ragadta. 1877 tavaszán az orosz kormány hadat üzent a törököknek, akik megadásra kényszerültek. 1878 tavaszán a cár már azt latolgatta, hogyan fog fehér lovon bevonulni "Cárgrádba", amiből azonban a brit beavatkozás miatt nem lett semmi. Viszont az orosz tisztek a bolgár elitben akkora ellenszenvet váltottak ki, hogy az 1890-es években az oroszok már szerbek felé tájékozódtak. Az egyes balkáni nemzetek szempontjai tehát a pánszlávizmus fölé kerekedtek, amint az oroszok sem ismerték el a beloruszokat és ukránokat önálló nemzeteknek.¹⁵³ A pánszlávizmus – orosz felfogásban – az orosz terjeszkedés eszköze volt csupán. Az orosz történetírás más hatalmak terjeszkedési politikáját mindig elítélte, de az oroszról nem vett tudomást.¹⁵⁴

Az Orosz Birodalom területén élő nem-orosz népek erőteljes oroszosítása folyt a *szobornosztj* szellemében, amely teljes homogenitást követel. Az itteni antiszemitizmus a szokásos vádakat megtetézte a forradalmár felforgatással is. 1881–1884 között pogromhullám söpört végig a zsidók számára megengedett letelepedési övezeten. A tömeg a metropolita áldásától kísérve énekszóval, a szent ikonnal, a cár arcképével és a nemzeti zászlóval vonult az utcára, ahol megrohmozta a zsidó boltokat és a lakóházakat. Romboltak, olykor gyilkoltak is, a hatóságok csendes egyetértésével, akik sorban hozták a zsidóságot korlátozó intézkedéseket. Itt vezettek be először bizonyos foglalkozásokban „*numerus clausus*.” A 20. század elején a cári

---

152 Cs. Jónás, 2014. p. 335–338.

153 Gecse, 2002. p. 13–14.

154 Niederhauser, 1999. p. 38.

nyomdában készült a *Cion bölcséinek jegyzőkönyve*, amely azt állította, hogy a zsidók világhatalomra törnek. 1880 és 1914 között összesen 2 millió zsidó menekült el Oroszországból.¹⁵⁵

N. A. Bergyajev (1874-1948) a 20. század elején megkísérli az orosz gondolkodók eszméinek és a marxizmus szintézisét, közben eljut a kereszténységre. Nála – összhangban Tyutsevvel – a nép misztikus realitás, s mint ilyen, a hit tárgya,¹⁵⁶ a nemzet nem politikai és territoriális jegyeik alapján szerveződő, hanem vallási szellemi, kulturális ismérvek alapján adott közösség, az egyéneket nem külsődlegesen, hanem közös vallási alapjuk szerint foglalja magába. Ez a *szobornosztj*.¹⁵⁷ Olyan közösségiség, amit a közös igazság jellemez.¹⁵⁸ Miután 1922-ben Bergyajevet kiutasítják Szovjet-Oroszországból, arra törekszik, hogy szintézisbe hozza a keleti és nyugati szellemiséget. A Szentháromságról azt vallja, hogy az nem mennyei monarchia, hanem mennyei szeretet, az isteni *Szobornosztj*. („The revelation of the Trinity is, however, not that of a heavenly monarchy, but that of heavenly love, the divine sobornost.”)¹⁵⁹ illetve, a Szentháromság az, ahol a teljes *szobornosztj* megtalálható.¹⁶⁰ A problémát azonban az jelenti, hogy a Szentháromságban az egység nem a személyek egyformaságában, hanem másságában áll fönt.

A SZOVJET OROSZORSZÁG

A marxizmus azonban egyre jobban tért hódít. Az állami kézben lévő ipar világviszonylatban is hihetetlenül fellendül, óriási tömegek válnak a *szobornosztj* megsértői, a gazdagok kizsákmányoltjaivá. A rengeteg véráldozatot követelő, s mégis elvesztett Nagy Háború romjain 1917-ben megdöntik az egyfelől az áhitattal rajongott „bátyuskát”, másfelől az alapjában mégis csak eretneknek tartott Romanovokat, győz a szocialista forradalom. Arra, hogy Európa legfejletlenebb, ázsiai elemekkel átítatott országában történik meg mindez, senki sem számított, a kommunizmus teóriáját megalkotó Marx főleg nem. Ő a legfejlettebb kapitalista országokban viszonylag egy időben lejátszódó folyamatként képzelte el a szocialista világforradalmat.¹⁶¹

---

155 Prepuk, 2013. p. 188-194.

156 Szűcs Olga, 2006. p. 39.

157 Szűcs Olga, 2006. p. 40.

158 McKinlay, 2015.

159 Bergyajev, 1935. p. 91.

160 Calian, 1968. p. 82-83.

161 Bihari, 1996. p. 47; Niederhauser, 2000. p. 17.

A győzelem a nyugat-európai Marx filozófiáját kelet-európai ideológiává alakító Lenin sikere volt. S amint győzött, beigazolódta Eötvös József szavai: „A kommunizmus győzelme mindenkor egyszersmind a despotizmusé leend.”¹⁶² Ami még csak nem is a megöltek, hanem csupán csak a kitelepítetteket és kényszerlakhelyre száműzöttek számát illeti, a Tyerek menti kozákság több közösségét 1919-től 1944-ig 17 teljes nép és etnikum, valamint 55 nép részletes deportálása követte. A célhelyeken járványok, éhség, szokatlan klíma pusztította a kitelepítetteket. A krími tatárok 46 százaléka már meg se érkezett élve.¹⁶³

Az orosz dialektikus materializmus a hagyományos orosz gondolkodás egyik örököse.¹⁶⁴ Az orosz zsidó költő, Naum Korzsavin (1925-) megfogalmazása szerint a szocializmus „a börtön és a keresztényi kegyesség ötvözete” (Социализм = тюрьма + богадельня). A *szobornosztj* ugyanis azt is tartalmazza, hogyha több java lenne bárkinek a többiekénél, azt el kell venni tőle, és felosztani a többiek között.¹⁶⁵ Jurij Pivovarov akadémikus szerint az örökség abban is kimutatható, hogy a leninizmus számára a hatalom legfőbb legitimációs eszköze maga a hatalom, tehát autokráciáról van szó. A szovjet vezetők, V. I. Lenintől (1870-1924) L. I. Brezsnyevig (1906-1982) és M. A. Szuszlovig (1902-1982) a párt és a nép egységéről beszéltek. Ez megfelel V. Sz. Szolovjovnak (1853-1900) az egyetemes, kozmikus mindenegységről (всеединство) alkotott elgondolásával.¹⁶⁶ A „párt” a kommunista felfogásban élcsapat, amely a társadalom fölött áll, kizárólagos, omnipotens és omnikompetens, önmagának az oka, s amelynek karizmája átszarmaztatás révén perszonalifikálódik a mindenkori pártvezető/vezetők személyében.¹⁶⁷ A nép így a pártvezetőben egy transzcendens, abszolút, személyes, messianisztikus valósággal, a „Párttal” egyesül. Az ember egysége ez, egyfajta ateista istenséggel. A kommunizmus így a korábbi orosz messianizmus dekrisztianizált változata,¹⁶⁸ illetőleg Bergyajev szerint az orosz messianisztikus eszme eltorzult formája.¹⁶⁹

A bolsevizmus hatalomcentrikusságát mutatja, hogy a hitleri támadás idején J. V. Sztálin (1878-1953) még arra is képes, hogy az addig elpusztításra ítélt ortodoxiához fordul, 1943-ban pátriárkát enged választani, néhány

---

162 Eötvös, 1851, I. p. 186.

163 Gereben, 2005.

164 Groys, 1995. p.

165 Cs. Jónás, 2014. p. 338.

166 Gyóni-Szvák, 2012. p. 34-35.

167 Bihari, 1996. p. 47.

168 Niederhauser, 2001. p. 303.

169 Imrényi, 1998. p. 36.

papot kiengednek börtönből, megnyitják a teológiát, csak, hogy az orosz nép az ő rendszerét támogassa,¹⁷⁰ mert már kezdte a németeket felszabadítókként üdvözölni. A kommunista időkben a keresztény élet egyébként nem szűnt meg, nem egyházi szervezet tartotta össze, hanem az évről évre visszatérő ünnepi és böjti idők megtartása családi körökben,¹⁷¹ a laikus *szobonoszty*. Sztálin azt is az orosz egyházért tette, hogy az elfoglalt kelet-európai országokban felszámolta az unitus egyházakat.

Mit gondolnak ma az oroszok a kommunizmusról? Pivovarov az „orosz eszme” három kikristályosodott formájának Filofej „Harmadik Róma” ideológiáját, Uvarov „Pravoszlávia, autokrácia, népiség” eszméjét, valamint a marxizmus-leninizmust tekinti. Mindhárom eszmében a központi kérdés a hatalom.¹⁷² Az „eurázsiaiáság” (евразийство) orosz irányzatának felfogásában viszont az 1917-es forradalom megdöntötte ugyan a nemzetellenes rendszert, ám a kommunizmus szintén európai ideológia. Oroszország ezért akkor talál rá önmagára, ha ismét azonosulni tud a mongolok örökségével.¹⁷³ „Eurázsia” a mai Kelet-Galíciától a kínai nagy falig nyúlik, amelynek történetében eddig három jelentős, egyesítő hatalom lépett fel: a 13-14. században Dzsingisz kán és dinasztiája, a 14-15. században Timur Lenk, míg a 15. századtól a moszkvai, majd a 18-19. század során a szentpétervári Oroszország.¹⁷⁴

Oroszország valóban misztérium. Igaz, amit Tyutsev ír róla: Intellektuálisan nem, csupán hitben lehet megközelíteni: „Умом Россию не понять [...] В Россию можно только верить.” A Szent Oroszország feladatát ennek megfelelően Walter Schubart (1897-194?) abban látja, hogy „a lelket visszaadja az emberiségnek”.¹⁷⁵

---

170 Lepahin, 1998. p. 143-144.

171 Taft, 2011. p. 4.

172 Gyóni-Szvák, 2012. p. 34-35.

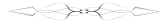
173 Szili, 2003. p. 40.

174 Sz. Bíró, 1999. p. 30-31.

175 Cs. Jónás, 2014. p. 343.

KÖZÉP-EURÓPA

NOMÁD NÉP EGYESÍTI A KÁRPÁT-MEDENCÉT (800-1000)

A sztyepei magyarok Kijevnél találkoztak a Dnyeperen hajón jött normannokkal, akiknek vezérei Aszkold és Gyir (*Haskuldr* vagy *Höskuldr*, és *Dyrri*), Rurik (830k-879) novgorodi normann fejedelem helytartói voltak, majd később Álmos vezér tisztjeiként szolgáltak (Vernadszkij).¹⁷⁶ A magyar királyi testőrök még az ezredfordulón is varégok, I. Endre alatt kijeviek.¹⁷⁷ Ezzel veszi kezdetét a magyarság és a kijevi Rusz kapcsolata, s talán a soknyelvű Közép-Európa egységének története is. Arról már a besenyő támadás tehetett, hogy Árpád (+907) népe vándorútjának nem Kijev környéke lett a végállomása, hanem a Kárpát-medence. Rusz Vladimir (957k-1015) nagyfejedelem alatt felveszi a kereszténységet, legyőzik a kazárokat, s a Kaukázusig, a Volgáig és a krimi félszigetig hatolnak előre.¹⁷⁸ Amint balkáni bolgár-törökök felolvasását a szláv többségben a kereszténység segítette,¹⁷⁹ így hathatott a kereszténység a normann-szláv viszonylatban is.

A magyarság – ellentétben az évszázadokkal korábban nyugaton letelepedett germánokkal, – a Kárpát-medencében nem találta meg a római kultúra élő „szigeteit”: azt még az avarok gyökerestől kipusztították. Nem jött így létre az a feudalizmus sem, ami Nyugat-Európának erőt és kultúrát adott. Amit magukkal hoztak, az a különbözőségek egybefogásának művészete volt azoknak a népeknek az átvett rendszere szerint, amelyekkel a magyarság még a honfoglalás előtt egyesült. A központi irányítás az egyes népek társadalmi berendezkedését, mindennapi életét nem érintette: csak vezetőik révén voltak és csakis katonai kapcsolatban egymással. A kisebbségmegőrző uralom¹⁸⁰ meghonosítása volt Árpád népének válasza az előtte érkezett nomádokat „fekete lyukként” elnyelő Kárpát-medence kihívására. Ennek eredménye látszik már a székelyekkel,¹⁸¹ valamint a szlávokkal¹⁸² kapcsolatában is. Szent István király (uralk. 1000-1038) pedig mindezt a

---

176 Szili, 2003. p.: 43.

177 Györffy, 1984. p. 993.

178 Marczali, 1895. p. 220-221.

179 H. Tóth, 1981. p. 193.

180 Szekfű, 1935a. p. 8-9.

181 Frivaldszky, 2014. p. 126, 137.

182 Frivaldszky, 2014. p. 127-134.

kereszténység alapjára helyezte, így hagyta végrendeletben az utóknak sokat idézett kitételét az egy-szokású országról. Ez a nép különleges ősmondákkal érkezett: Miközben több nép őstörténetében testvérgyilkosság szerepel (pl. Romulus és Remus)¹⁸³, a magyarokéban Hunor és Magor egymást támogatják. Árpád nomád módra telepítette le népét: szétszórta a törzseket, hogy támadáskor a törzsi híradóláncok kommunikációs rendszere révén egyszerre lehessen egybe hívni őket. A magyarság az u. n. kalandozások alatt megszilárdította geopolitikai helyzetét, egyúttal megismerte, hogy a Kárpát-medencében hogyan lehet a nomád államszervezést nem-nomád viszonyokra adaptálni. A kalandozások súlyt is adtak a magyarságnak. Az Árpádoknak meg még az a köztudat is, hogy ők Attila utódai, a szakrális királyé, „Isten ostoráé”, „Isten Kardjának” birtokosáé, akit csakis egy pápa tudott megállítani.¹⁸⁴ A magyar uralkodó, pajzsra emeltetése révén „kozmosz ura” lett,¹⁸⁵ mint délkeleti szomszédja is volt, a bizánci császár, aki még a hajdan pogány értelmében istenkirályként uralkodott. Szent István azonban már a király kötelességeiről ír fiának, nem a népek kötelességeiről az uralkodó iránt, amint a Bíborbanszületett tette, – szintén a fiának.¹⁸⁶ István nyugati értelemben is király: koronáját a pápától kapja. A Karoling hagyomány szerint kenik fel királlyá, ám mégsem lesz német vazallus, sőt, mintegy két császár közt harmadik, ellentétben a cseh és lengyel uralkodókkal, akik a 12. század végéig hűbéresek maradnak.¹⁸⁷

KÖZÉP-EURÓPA RÁÉBRED KÖZÖS SORSÁRA (1000-1300)

Az Árpád-Piast-Přemysl dinasztiák kora e ráébredés igen lassú, és sok kudarcral, melléfogással terhes időszaka. Kelet- és Közép-Európa szláv népei őshonos népekként nomád hagyományokkal nem rendelkeztek. A nagylengyelországi polánoknak a Piast dinasztiájából való Mieszko (932-992) fejedelme, – Géza fejedelmünk sógora – 966-ban veszi fel a nyugati kereszténységet. Fia, Vitéz Boleszláv (992-1025) akárcsak kortársa, Szent István a magyart, megszervezte a lengyel monarchiát. Elfoglalta Csehországot s Morvaországot, a fehér horvátok Sziléziáját és Pomerániát a Balti tengernél. 1025-ben királlyá koronáztatta magát,¹⁸⁸ bár a lengyel egyház még 1075-

---

183 Baggio, 2012.

184 Dümmerth, 1980. p. 27.

185 Dümmerth, 1980. 192.

186 Frivaldszky, 2014. p. 126.

187 Dümmerth, 1980. p. 165-178.

188 Divéky, 1942. p. 112.

ben sem volt megszervezve.¹⁸⁹ Přemysl Vratislav (888-921, uralk. 916-tól) cseh herceg a császártól kap 1085-ben királyi címet és koronát.¹⁹⁰ A németek ezalatt kipusztítják délen a karantánokat, északon szorbokat részben, az abodriteket teljesen. A túlnépesedett német területek lakossága pedig minden politikai hatalomtól függetlenül spontán módon nyomul kelet felé és alkot kereskedő telepeket, a lakatlan erdőségekben irtásfalvakat. Az expanzió iránya a tengerpart menté, illetve az Odera mentén elindulva a Kárpátok külső oldala, egészen ki a Kijevi Rusz főleg déli (ukrán) városaiba. A Cseh-, ill. Kárpát-medencét elfoglaló csehek, ill. magyarok, s a Lengyel Alföld közepén tömörülő lengyelek közti senki földjén haladt előre a *Drang nach Osten*. E három népnek a német politikai hatalmi terjeszkedést kellett megállítania, ez szilárdította meg kormányzatukat.¹⁹¹

Szent Istvántól kezdve az egész Árpád-házi uralom idején két megoldandó probléma húzódik végig: Az egyik: a helyes viszony kialakítása az agresszíven terjeszkedő, nem közép-európai identitású németekkel, a másik: a mindenkori trónöröklés kérdése. A pogány kori klasszikus válasz az elsőre: harc, a másodikra: az idoneitás, az alkalmasság, amelynek intézményesített formája szerint a család legidősebb férfitagja az örökös. E mögött a rendszer mögött az húzódik meg, hogy a nyugati elsőszülöttségi rendszer feltételezi a közösségirányítás nagyfokú intézményesítettségét, amely mellett csaknem mindegy, hogy milyenek az uralkodó képességei, s hogy mi az életkora. Ahol azonban az intézményesítettség kicsi, ott az uralkodó személyes adottságai a meghatározóak. Szent István megoldása az első problémára: Függetlenség, de béke: Házasságot köt ezért II. Henrik (972-1024) császár húgával, Gizellával (996), de vereséget mér az országba betörő II. Konrád (990-1039) császárra (1030). A másodikra: István nyugati értelemben legitim volt mint Géza fejedelem fia, s keleti értelemben pedig idoneus, de a szó eredeti értelmében, mert formailag a szeniorátus követelményének Koppány felelt volna meg.

Utóda, a nyugati értelemben ugyan legitim, de emberileg alkalmatlan Péter király (uralk. 1038-1041, 1044-1046) még III. Henrik császár (1017-1056) vazallusa is lesz, amire a pogány magyarok a szeniorátusnak megfelelő, de emberileg ugyanilyen alkalmatlan Aba Sámuel (uralk. 1041-1044) után behívják I. Endrét (uralk. 1046-1060) mint idoneust, aki legyőzi a császárt. Endre ezt követően azonban megkéri fia, a gyermek Salamon részére III. Henrik császár lányát. Ám Salamon nem felel meg a szenioritás szerin-

---

189 Györffy, 1984. p. 915.

190 Györffy, 1984. p. 929.

191 Fügedi, 1942. p. 66-72.

ti idoneitásnak. Félreállított öccse, Béla (uralk. 1060-1063) ezért fellázad, kiveri az országból a németeket, ugyanakkor leveri az őt támogató pogányokat is. I. Endrének a németekhez pártolásnak gyümölcse a mogyoródi csatában (1074) érik meg, ahol magyarok magyarokat mészárolnak.¹⁹²

A magyarok akaratából megkoronázott I. Géza (uralk. 1074-1077), majd Szent László (uralk. 1077-1095), – I. Béla fiai – is idoneus királyok voltak a szintén megkoronázott, legitim, de az idegen németek támogatta gyermek Salamonnal (uralk. 1063-1074) szemben. A probléma megoldását I. Géza abban találta meg, hogy a pápa döntésére várt az ügyben, Szent László pedig Salamonnal végig tisztelettel bánt, s a koronát Salamon életében nem viselte.¹⁹³ Az eddigi német eredetű magyar bencés monostoralapítások után – a német függést csökkentendő – Szent László egy francia alapítású tesz Somogyvároton, ráadásul francia szolgálónéppel. A Német Birodalom terjeszkedését akadályozta az is, hogy Könyves Kálmán (uralk. 1095-1116) megörökölte Horvátországot. Szent László és Kálmán ezzel kiépítették a természetes határokig terjeszkedő ország területi egységét.¹⁹⁴ A magyar, lengyel és cseh királyság egymásra volt utalva e német terjeszkedéssel szemben. Könyves Kálmán III. Boleszláv (1087-1138) lengyel uralkodóval „örök testvériségi és barátsági” szerződést köt (1106).¹⁹⁵ Cseh és lengyel hatások jelennek meg a dömösi templom építészetében (1107).¹⁹⁶ Az Árpádok urbanizációs hatásuk miatt pártfogolták egyéb idegenek mellett a zsidókat is, akik a királyi városokban éltek, a tatárjárásig termelő munkát is végeztek. Feltehetőleg kálizok voltak, etnikailag nem is zsidók.¹⁹⁷ Kálmán is elismeri a zsidó vallást, de az iszlámot nem.¹⁹⁸

A lengyel király 1138-ban végrendeletében felosztja országát, amivel jelentősen meggyöngíti a központi hatalmat, s magát az országot is.¹⁹⁹ A lengyel és magyar trón körüli viszályokban a gyengébb fél a másik országba menekül, ott kér segítséget.²⁰⁰ A 12. században a Rusz részfejedelemségekre bomlása is elkezdődik. Miután a fejedelmek hadereje gyenge, kun, lengyel vagy magyar hadakat hívnak segítségül miután ezek felszerelése sokkal erősebb mint az övéké. A szláv előkelők és a normannok kezdenek egységes

---

192 Dümmerth, 1980. p. 216-223, 236-239, 244.

193 Dümmerth, 1980. p. 282, 291-294.

194 Hóman, 1935. p. 417.

195 Szokolay, 2004. p. 37.

196 Kristó, 1984. p. 1408-1409.

197 Prepuk, 2013. p. 36; Kristó, 2003. p. 179-190.

198 Györffy, 1984. p. 990.

199 Divéky, 1942. p. 112.

200 Tischler, 2015.

elitté alakulni. Városaik nem nyugat-európai értelemben azok, hanem adminisztratív-kereskedelmi központok. A fejedelmeknek sem földbirtokuk van, hanem volosztjuk, azaz jövedelmük.²⁰¹

II. Béla (uralk. 1131-1141) a csehekkel szövetségben van.²⁰² Négy gyerekének német királyi, bizánci császári, valamint lengyel és orosz hercegnői házasságot szerez. III. Konrád (1093-1192) azonban magyar jegyesével méltatlanul bánik, mire ez szerzetbe lép. „A magyar és a német állami politika, a császárság állandó hatalmi törekvései ütköznek a magyar királyi méltósággal”²⁰³ A császár támogatja a trónkövetelő Boriszt is, ám II. Géza (uralk. 1141-1162) a bajor seregeket (1146) tönkreveri. E csatában elővédként harcolnak székeltek és besenyők is, akiket a külföldi krónikaíró lenéz, miután megfutottak,²⁰⁴ nem tudva, hogy ez a keleti nomád taktika egyik eleme. Ebből viszont az is látszik, hogy a magyarok folyamatosan befogadnak nomád népelemeket,²⁰⁵ valamint, hogy a székeltek még nem teljesen asszimilálódtak. Ugyanígy kerültek be Erdélybe, s nyertek befogadást a 11. vagy a 12. században az úzok is,²⁰⁶ majd közvetlen utánuk különféle kipcsak török törzsek.²⁰⁷

Amikor VII. Lajos (1120-1180) francia király keresztesháborúba vonul Magyarországon keresztül, II. Géza 1161-ben szövetséget köt vele a németek ellen.²⁰⁸ Átlátja azt is, hogy a francia kulturális hatás – ellentétben a némettel – nem veszélyezteti az ország függetlenségét, ezért francia szerzeteseket hív be. A ciszterciek első csapata 1142-ben még osztrák területről jött, de franciák voltak néhány német novíciussal.²⁰⁹ A francia gótika így Magyarországon előbb terjedt el, mint német földön.²¹⁰ Mi több, érkeztek ebben az időben „latin” telepések is, kereskedők, iparosok, szőlőművesek,²¹¹ akik, mint a Liège-ből 12. században bevándorolt franciák Heves megyében még a 15. század közepén is saját nyelvükön beszélnek, minden külön írásbeli privilégium nélkül is,²¹² vagy mint a Pozsony megyei, Takách néven megnemesített (1560)²¹³, eredetileg nyilván takács foglalkozású, Imre

---

201 Font-Varga, 2006. p. 21.

202 Makk, 2000. p. 75.

203 Dümmerth, 1980. p. 330.

204 Dümmerth, 1980. p. 332-333; Kristó, 2003. p. 70; Makk, 2000. p. 85-86.

205 Kristó, 2003. p. 79.

206 Rásonyi, 1981. p. 94.

207 Rásonyi, 1981. p. 103.

208 Dümmerth, 1980. p. 345.

209 Hóman, 1935. p. 388-389.

210 Dümmerth, 1980. p. 346-351.

211 Kristó, 2003. p. 167.

212 Szekfű, 1935a. p. 12.

213 Daróczy, 1929. p. 355-366.

király által megadományozott (1197)²¹⁴ várjobbágy család tagjai is még a 14. században is francia neveket viselnek: a férfiak közül Zorze (1310)²¹⁵ és Nicolin (1278-91, 1311), s egy lány: Genit (1312).²¹⁶ A II. Géza maga mellé vett rendkívüli személyiség, Lukács esztergomi érsek is párizsi egyetemet végzett. A király halála után ő védi a már megkoronázott gyermek III. István (uralk. 1162-1172) jogait Mánuel (1118-1180) császárral szemben.²¹⁷ Mánuel egy bizánci-francia alapú egyesült császárságot tervez, egyházuniót is kezdeményez, ám azzal a feltétellel, hogy ő lenne az egyetlen császár.²¹⁸ Béla gyermekként került hozzá Bizáncba a III. Istvánnal kötött egyessége értelmében, a császár kijelölt örököséként. Korábban a királyfiak a környező lengyel, ill. kijevi orosz udvarokban nevelkedtek.²¹⁹

A középkori magyar királyság jellemzően „befogadó” volt. Megbecsülték az itt letelepedni és alkalmazkodni akaró idegeneket. Az „arrogánsokat” azonban nem kedvelték.²²⁰ II. Gézáig Nyugat felé megvolt a gyepűrendszer, az elzárkózás, a II. keresztes háborútól kezdve azonban ez megszűnik. Jelentős német beáramlás kezdődik ekkor, paraszti tömegek is jönnek túlnépesedett területekről a Magyarországon néptelen erdőségek hasznosítására.²²¹ Tőlünk északra egész Csehországot átszöttek a német telepek. Dél-Galíciában, a Krakko-Jaroszláv vonal és a Kárpátok között hatalmas, szinte teljesen egybefüggő német szigetek vágta éket a lengyelek és a szlovákok közé.²²² A Kárpát medencében nemzetiségi béke volt, miközben a német-cseh, cseh-lengyel együttélés igen viharos volt. A német polgárok bevándorlása Lengyelországba annyira agresszív volt, hogy a 12-13. században letelepedésüket már lengyel nyelvismerethez kötötték.²²³ A 11-12. században külföldről jött leendő magyar királynék kíséretében lovagok is érkeztek. A primogenitura intézménye miatt birtoktalanná vált ifjak közül többen itt maradtak és úri nemzetséget alapítottak, birtokot és tisztséget kaptak. Előbb németek, majd olaszok, végül franciák és spanyolok. Bizánci nem volt köztük egy sem.²²⁴

---

214 Fejér, CD. II. p. 308.

215 Kisjókai, 1910. 1. sz. p. 21.

216 Kisjókai, 1910. 2. sz. p. 52.

217 Dümmerth, 1980. p. 375.

218 Kristó, 1984. p. 1229.

219 Hóman, 1935. p. 408.

220 Kristó, 1990. p. 425-428; Bagi-Font, 2007. p. 82.

221 Kristó, 2003. p. 122-124.

222 Fügedi, 1942. p. 66-72.

223 Szekfű, 1935a. p. 12-13.

224 Fügedi, 1986. p. 14-17; Györffy, 1984. p. 998.

A király hatalma korlátlan volt, amit patriarchálisan gyakorolt.²²⁵ Mint II. Géza kortársa, Ottó freisingi püspök írja: A magyarok „semmilyen nagy dologba nem kezdenek gyakori és hosszas tanácskozás nélkül.” Nyáron a királyi udvarban jönnek össze „országuk állapota fölött tárgyalni, tanácskozni”, ahol „az előkelőbbek közül némelyek” le is ülhetnek, magukkal hozott székekre. Télen otthon teszik ugyanezt. „Amikor pedig a király hadba akarja vezetni seregét, mindnyájan ellentmondás nélkül mintegy egy testté egyesülnek.” A királynak ellentmondani nem lehet „még titkolt suttogással” sem, ilyesmiért még az ispánok is meglakolnak.²²⁶ A döntéseket tehát alapos megbeszélés előzte meg, a kivitelezésnél viszont egyszemélyi vezetés érvényesült. A király bírói hatalma viszont egyszemélyes volt, nem volt mellette tanács vagy a vádlott mellett védő,²²⁷ magánjogi volt.²²⁸ A király esetleges alkalmatlanságáról a püspökök döntöttek, ezért nekik előkelő származásúaknak kellett lenniük.²²⁹

A 12. század trónkövetelői Bizáncba menekültek, a magyar Szent Iréné (1088-1134) császárnéhoz.²³⁰ Béla herceget Mánuel császár – Szent László unokája – saját gyermekének megszületéséig örökösének nevelte, így magyar királyként már rendelkezett e birodalom irányításának tapasztalataival. A Magyar Királyság III. Béla uralkodása alatt (1172-1196) elismert európai nagyhatalommá fejlődött, jövedelme hasonló volt a francia és angol királyokéhoz.²³¹ Tovább fejlesztette a francia kulturális kapcsolatokat ciszterci, premontrai és más szerzetesek letelepítésével, valamint magyar papok párizsi iskoláztatásával. A ciszterciek maguk művelték a földet, irtották a vadont, s addig kihasználatlan területeket tettek termővé. „Világos cáfolata annak a sokszor hangoztatott feltevésnek, mintha az Árpád-kori magyar kultúra a német kultúra függvénye volna.”²³² A bizánci császársággal való egyenrangúságot kifejezve az apostoli keresztet megkettőzve országcímerre teszi.²³³ Imre (uralk. 1196-1204) király a Balkán felé létrehozott egy kb. 50 km széles, szerb lakosságú övezetet.²³⁴

---

225 Hóman, 1935. p. 407

226 Freisingi, 1913. p. 108.

227 Fügedi, 1986. p. 67.

228 Balanyi, 1938. p. 21-22.

229 Fügedi, 1986. p. 37.

230 Makk, 2000. p. 55-56.

231 Kristó, 1984. p. 1245; Makk, 2000. p. 164.

232 Hóman, 1935. p. 395, mint pl. Eberhard Schaich állítja: Pósan, 2005. p. 7.

233 Hóman, 1935. p. 405; Makk, 2000. p. 187.

234 Kristó, 1984. p. 1262-1267.

A 12. század közepétől az az eddigi katonai eliten túli mértékben is szükség volt királyi fegyveresekre, ezért a király „királyi szervienseket” kreált, akik birtok fejében háborúztak, amely nem volt továbbadható, ellentétben a nyugati hűbérbirtokkal. Sokkal kevésbé is volt a rendszer szabályozva, még az sem, hogy a szervienseknek milyen fegyverzetben kellett a háborúban megjelenniük.²³⁵ Nyugaton az egész társadalomban szabályozva voltak a nagyobb és kisebb rangú lovagok viszonyai, sőt még a harmadik rendé is. Nálunk több tere nyílt a személyiségnek.²³⁶ Az a tény, hogy a király hatalmát nem korlátozta intézmény vagy szabályozás, lehetővé tett számára jó és rossz döntéseket egyaránt. II. András (uralk. 1205-1235) esetében ez azzal járt, hogy feleségének, Gertrudnak a kísérete túlságosan nagy hatalmat kapott, aminek következménye a királyné megölése (1213) lett. Endre németbarátsága azon is lemérhető, hogy az építkezésben a 13. század elején visszatér a romanika (Ják), majd a német jellegű konzervatívabb építkezés.²³⁷ A királyi birtokokat illetően új berendezkedést vezet be (1217), a királyi földek örökadóományozását, nem gondolva át ennek következményeit. II. Endre sok, alapjában eredménytelen háborút folytatott a lengyelek és a kijeviek ellen, ami még sok költséggel is járt.²³⁸ A kamarajövedelmeket ezért zsidóknak és izmaelitáknak adta bérbe, akiknek így jobb dolguk lett, mint a magyaroknak.²³⁹ 1222-ben kiadja az Aranybullát,²⁴⁰ amelyben egyebek közt tükröződnek a merániak okozta sérelmek is.²⁴¹ A királyi birtokok eladóományozása olyan mértékben csökkentette a király hatalmát, hogy Bélának, az ifjabb királynak az apja udvarában a bárók az illő tiszteletet sem adták meg. Az örökös pártharcok is növelték az arisztokrácia hatalmát, ki-ki maga döntötte el, hogy melyik oldalra áll. A történészek azt tartják, hogy a II. Endre kori arisztokrácia szerepe nyugatibb volt mint III. Béla idején, akinek túl nagy hatalma volt.²⁴² II. Endre hatalmát azonban nem egy intézményes rendi hatalom egyensúlyozta, hanem anarchia gátolta. Hogy mit jelentett ez a tatárjáráskor, az kiderült Muhinál. Németbarátságában a Barcaságot a Német Lovagrendnek adja, majd amikor látja, hogy államot alkotnak az államban, 1225-ben kiűzi őket.²⁴³ A mazovia herceg hívja be

---

235 Fügedi, 1986. p. 75-76.

236 Fügedi, 1986. p. 113.

237 Kristó, 1984. p. 1414-1415.

238 Kristó, 1984. p.1302-1308.

239 Kristó, 1990. p. 435-437; Kristó, 1984. p. 1340.

240 Fügedi, 1986. p. 72-74.

241 Kristó, 1984. p. 1323.

242 Fügedi, 1986. p. 108-111.

243 Kristó, 1984. p. 1339.

ekkor őket a balti nyelvű poroszok ellen. Ott kiirtják a poroszokat és meghódítják még a letteket és a finnugor észteket is,²⁴⁴ amivel a Baltikum teljesen németté válik.²⁴⁵

IV. Béla (uralk. 1235–1270) uralkodóként megkísérli helyrehozni apja könnyelműségét, ám ezzel csak ellenségeket szerez magának. Amikor a kunok hozzá menekülnek a tatárok elől, a király tudja, hogy neki éppen egy ilyen, nomád harcmódban nevelődött népre van szüksége, hiszen a magyarok már nem így harcolnak.²⁴⁶ Julianus híradása révén teljesen tisztában volt a közeledő tatárok erejével, s azzal is, hogy éppen a Magyar Királyság a célpontjuk. Tekintélye azonban nem volt, a főurak a helyzet komolyságának felfogására pedig éretlenek voltak. A kunokban csak a merániakhoz hasonló, zsarnokoskodó idegeneket láttak. Kötönyt megölik, a kunok szövetségesből ellenséggé válnak.²⁴⁷ A kijeviek képtelenek ellenállni a tatároknak. A csernyigovi és kijevi fejedelem, II. Mihail (1179-1246) és fia, III. Rosztyszlav (1227-1262) IV. Béla királynál keresnek menedéket. 1240-ben Kijev esik, majd Halics és Volhinia is. Rusz zöme közvetlen tatár fennhatóság alá kerül, az észak-keleti rész, Vlagyimir–Szuzdal vazallus lesz, Novgorodot adófizetésre, Halics-Volhiniát adófizetésre és katonaállításra kötelezik. Alekszandr Nyevszkij (1221-1263) novgorodi fejedelem a svédek és a német lovagok hódítása ellen tatár segítséget vesz igénybe. Polock, Szmolenszk, Turov, Volhínia viszont a tatárok ellenében viszont inkább a litvánok fennhatóságát vállalják,²⁴⁸ akikben felszabadítókat üdvözölnek. A pogány litvánok a 13–14. században sorra szerzik meg a Rurik-ház fejedelemségeit, mind beházasodással. Egyikük-másikuk meg is keresztelkedik ortodox hitben.²⁴⁹ A litván területen a hivatalos nyelv a szláv lett.²⁵⁰ Lvov a 14. században a lengyeleké lesz. A városba sok a német betelepülő, a 14., 15. században több lengyel, ill. litván uralom alatt álló Rusz-beli város kapta meg a német telepeseik révén a magdeburgi városjogot.²⁵¹

IV. Béla menekül a tatárok elől, az osztrák herceg fogságába esik, aki megzsarolja. A király a tatárjárást követően nagyszabású várépítésbe kezd. A vagyonával Magyarországra menekült Maladik rutén előkelő személy kölcsönt ad neki, ezért földbirtok adományban részesül Znió vára mellett,

---

244 Tischler, 2015.

245 Niederhauser, 2001. p. 52.

246 Hóman, 1935. p. 537-538.

247 Kristó 1990: 435-437.

248 Font-Varga, 2006. p. 64- 67.

249 Font-Varga, 2006. p. 78-80.

250 Niederhauser, 2001. p. 49.

251 Font-Varga, 2006. p. 68–75, 82, 87.

Túrócban.²⁵² A király zsidó pénzemberek segítségét is igénybe vette. Magyarország századokon át menedéke volt Európa üldözött zsidóinak. A többi hospesekhez hasonló jogállást élveztek.²⁵³

IV. Béla most már tudatosan igyekezett békés eszközökkel aktív külpolitikát folytatni, leányai kiházásával. Halics viszálykodó uralkodói a tatárok árnyékában hol a magyarokat, hol a lengyeleket hívták be segítségül, ez feszültséget keltett a két ország közt, ám IV. Béla két lánya, a lengyel hercegekhez férjül adott Szent Kinga (1224-1292) és Boldog Jolán (1235-1298) közvetítettek köztük. A magyarok segítségével megkezdődött sóbányászat, amely komoly bevétel forrásává vált Lengyelország uralkodói számára és lehetővé tette Krakkó fejlődését is.²⁵⁴ Szent Kinga a lengyel kultúra zászlóvivője is lett, hatása a 15. századig a Szepességre is kihatott.²⁵⁵ V. István ifjabb király (uralk. 1270-1272) gyermekeit 1269-ben eljegyezték Anjou I. Károly nápolyi-szicíliai király, ill. Szent IX. Lajos (1214-1270) gyermekeivel. A házasságot Németország ellen irányuló szövetség kísérte. Ezen a szövetségekötésen alapult a magyar nagyhatalmat teljesen kiépítő Anjou-ház magyarországi uralma. 1272-ben találkozik a magyar és a szicíliai király. Ez II. Géza, III. Béla politikájának folytatása volt a német hódító törekvések ellen. – IV. Béla és az ifjabb király szembenállása okozta kettészakítottság, majd a „kun” László uralkodása (uralk. 1272-1290) alatti káosz a 13. század végére ugyan anarchiába vitte Magyarországot, IV. Bélát hallatlan erőfeszítéseivel mégis egy nemzetet óvott meg a pusztulástól.²⁵⁶

A tatárjárás utáni várépítkezések az arisztokrácia erejét növelték meg a királyéval szemben.²⁵⁷ Az utolsó Árpádok alatt fejlődik ki az oligarchia, egyúttal a köznemesség is annyira, hogy Rogerius már biztosnak veszi, hogy Magyarország részeire bomlik.²⁵⁸ A főurak is szerviensként vesznek maguk mellé kisebb birtokosokat, valamiféle fizetség vagy ellátás fejében. Az ilyen kapcsolati viszonyt a főúr kezdeményezte, a szerviens nem feltétlenül örült neki, nem kapott földet, a viszonyuk is ideiglenes volt. A nyugathoz képest „az úr többet őrzött meg a despotizmusból, a familiáris a szabadságból.” Viszont „a familiáris nem borult ura lábaihoz, mint keleti kollégája, de nem is játszotta el az alárendeltségen belül is megőrzött emberi méltóságnak azt

---

252 Font-Varga, 2006. p. 66; Mályusz, 1922. p. 23, 36.

253 Prepuk, 2013. p. 36; Kristó, 2003. p. 179-190.

254 Divéky, 1942. p. 113.

255 Frivaldszky, 2005. p. 412-413.

256 Hóman, 1935. p. 581; Dümmerth, 1980. p. 466, 469, 475.

257 Fügedi, 1986. p. 129.

258 Fügedi, 1986. p. 114.

a szimbólum-játékát, amit nyugati kollégája; valahol középütt maradt. Alighanem egyszerűen csak kézfogással, 'magyar módra.'²⁵⁹

Csák Máté (+1321) és a többi oligarcha kiskirályok voltak, nem pedig nyugati értelemben vett tartományurak, mert csak személyük képezte a kapcsolatot híveik közt. A tartományokat nyugaton átszötte a feudalizmus hűbérpiramisja, a magyar territóriumokban semmi ilyen nem volt; verseny révén jöttek létre, amelyben a zöm kihullott.²⁶⁰

Közép-Európa különböző népei lépéseket tesznek bizonyos centrumok köré való önkéntes integrálódásra, egyúttal határozottan hárítanak el minden – főként német – hódítási kísérletet.

KÖZÉP-EURÓPA FÉNYKORA (1300-1526)

Károly Róbert (uralk. 1301-1342) visszaszerezte a királyi birtokokat. „Az a típusú 'reformuralkodó', akinek tevékenysége a struktúra alapelemeinek létrehozására irányul (akár a telepítések, jobbágyreformok, várospolitika szférájára, akár bizonyos 'hűbéries' szervező-elvekre vagy lovagi milió meghonosítására gondolunk), jellegzetesen közép-kelet-európai jelenség – egy magyar IV. Béla vagy Károly Róbert, egy cseh Přemysl Ottokár (1233-1278) vagy Luxemburgi IV. Károly (1316-1378) egyben német-római császár, egy lengyel Łokietek Ulászló (1261-1333) vagy III. Kázmér (1310-1370).²⁶¹ Közép-Európában nem a társadalom formálja a politikát és az államot, hanem az állam és a politika a társadalmat.²⁶²

Łokietek Ulászló magyar segítséggel hódítja meg a fehér horvát vislanok Kis-Lengyelországát, majd 1320-ban ennek fővárosába, Krakkóba teszi át a székhelyét.²⁶³ Leányát, Erzsébetet az Anjou I. Károly magyar királyhoz adta feleségül. Számára a legnagyobb gondot a Német Lovagrend okozta, amely országát és a Litván Nagyfejedelemséget fenyegette. Fia, III. (Nagy) Kázmér folytatja apja országegyesítő tevékenységét. Kelet-Európa városait idegen eredetű iparosok és kereskedők lakták, külföldről hozott szakismerettel. A magyar városokban németek, vallonok, zsidók és izmaeliták éltek,²⁶⁴ a lengyelországiakban németek és már a 11. század óta zsidók, akiknek Nagy Kázmér 1334-ben kiváltságokat ad.²⁶⁵

---

259 Fügedi, 1986. p. 133-136; Szűcs Jenő, 1981. p. 333-334.

260 Fügedi, 1986. p. 174-181.

261 Szűcs Jenő, 1981. p. 333.

262 Fricz, 2012.

263 Divéky, 1942. p. 113.

264 Dümmerth, 1980. p. 485.

265 Gierowski, 1995. p. 9.

Nagy Kázmér Károly Róbertet kérte fel a lengyel-cseh viszály elsimítására. A *visegrádi királytalálkozón* (1335) Luxemburgi János cseh király (1296-1346) lemondott a lengyel királyi trónra tartott igényéről, amint Nagy Kázmér is Sziléziáról a cseh király javára. Kötöttek trónöröklési szerződéseket is. Ám ez a találkozó, amelyen részt vett a Német Lovagrend, Károly morva őrgróf, a későbbi cseh király, I. Rudolf szász és III. Boleszló sziléziai-legnicai herceg is, ennél jóval jelentősebb volt: Károly Róbert olyan szövetségi rendszert igyekezett kialakítani, amely útját állhatja a német-római császár nagyhatalmi törekvéseinek, egyben gazdaságilag is kedvezőbb helyzetbe hozza Magyarországot. Nagy jelentőségű gazdasági megállapodást kötött Bécs árumegállító jogának kikerülésére egy Brünn, Kassa, Lemberg útvonallal. Egyedül a német lovagokkal nem jött létre megállapodás: Pomerániát megtartották.²⁶⁶

Nagy Lajos (uralk. 1342-1382) Lengyelországot külföldről kormányozta (1370-1382), célja Magyarország és Lengyelország egyesítése volt, emiatt engedményeket tett a lengyel rendeknek. Ezt a lengyel utókor rossz néven veszi tőle,²⁶⁷ pedig intézkedései fellendítették a kereskedelmet.²⁶⁸ Az 1226-ban Magyarországon alapított pálos rend világkora is a nevéhez kötődik, amely szintén kapcsolatot hozott létre a két ország közt.²⁶⁹ Lánya, Szent Hedvig (Jadwiga, 1384-1399) követte a trónon, az újonnan megkeresztelkedett litván fejedelem Jagelló Ulászló (uralk. 1386-1434) lett a férje. Létrejön a lengyel-litván Krewói unió (1385), s vele Lengyelország nagysága. Ez a megállapodás egyesek szerint „a középkor végi Európa egyik legtalányosabb döntése” volt, létrejöttének hogyanja, eltérő struktúrájuk, hatalmas területük és népeik különbözősége miatt.²⁷⁰ A litván uralkodó házasodásával azonban a régi litván hagyományt követi, a magyar felesége pedig az unióval kárpát-medencei hagyományt is. A Krewói unió felfogható még az u. n. „Jagelló gondolat” első megjelenéseként is. Külpolitikai funkciója az volt, hogy védelmet biztosított Lengyelországnak a nagyhatalommá váló Moszkva terjeszkedésével szemben.²⁷¹ Az Anjouk megkísérelték nemcsak Magyarországot, hanem egész Kelet-Európát is egyesíteni. Nagy Lajos hatalmas uralkodó volt, ám erőit elfecsérelte a nápolyi hadjáratában.²⁷² Nyugati dinasztia tagja lévén nem is tudott teljesen azonosulni Közép-Európával, amelynek racionális külpolitikai lehetőségei saját területén kívül nincsenek.²⁷³

---

266 Divéky, 1942. p. 114; Tischler, 2015.

267 Bagi, 1997. p. 45-52.

268 Szokolay, 2004. p. 38-39.

269 Tischler, 2015.

270 Szokolay, 2004. p. 40.

271 Divéky, 1942. p. 115; Tischler, 2015.

272 Niederhauser, 2001. p. 61-62.

273 Fügedi, 1986. p. 258.

Magyarországnak nem kellett többé tartania a Német Birodalomtól. Nagy Lajos 1360-i királytalálkozásán János Henrik morva őrgróf, IV. Rudolf osztrák herceg mellett IV. Károly német-római császár és cseh király is megjelenik Nagyszombatban. 1364-ben Krakkóban tart egy másik királykongresszust is IV. Károly német-római császár, IV. Valdemár (1320-1375) dán, I. Péter (1328-1369) ciprusi király, a brandenburgi őrgróf és az osztrák főherceg részvételével.²⁷⁴ Hogy ettől kezdve új veszély leselkedik az országra, az csak lassan tudatosul: Az 1354-ben Gallipolinál Európában partra szálló, majd folyamatosan előre nyomuló oszmánok veszélye igazán csak a keresztes hadak nikápolyi veresége (1396) után derült ki.²⁷⁵ Luxemburgi Zsigmond (uralk. 1387-1437) magyar király energiáját azonban német birodalmi kötelezettségei, a konstanzi zsinat, a többes pápaválasztás kötötték le,²⁷⁶ nem maradt figyelme a közeledő oszmánokra.

Az Anjoukat követő ötéves interregnumot lezáró, s Zsigmondot trónra emelő 1387-i liga a rendiség kialakulása felé vezető első lépés volt: „király és a korona” szövetsége, ahol a „korona” az állam. A király most már a királyi váruradalmakat a hozzá tartozó királyi jogokkal adományozta el.²⁷⁷ A rendek és az uralkodó itt két független jogalany, akik szerződnek egymással. Elvben az arisztokrácia magában is kormányozhatna, de vannak olyan királyi jogok, amelyeket nem gyakorolhatnak.²⁷⁸ Európában egyedülálló, hogy Magyarországon csak a Szent Koronával lehet érvényesen koronázni. A magyar Szent Korona-tanhoz hasonló az a cseh felfogás is, hogy a mindenkorai Csehország „Szent Vencel házanépe”. IV. (Luxemburgi) Károly idején (1346-tól cseh király, 1347-től német-római császár) a magyar Szent Koronához hasonlóan megjelenik a „Szent Vencel Koronája” fogalma is.²⁷⁹ Nemcsak Csehországban és Magyarországon fogja össze a királyt és a rendeket a korona, hanem Lengyelországban is, a *Corona regni Poloniae*.²⁸⁰ A Korona így egyfajta transzcendens „ország” fogalomhoz kapcsolódik Közép-Európában, amely egyszerre szakrális és közjogi, szintetizálva egyszerre a keleti és a nyugati hatalomszemléletet.

1410-ben Grunwaldnál a lengyelek és litvánok végre nagy vereséget mértek a német lovagrendre, a régi félelmetes ellenségre. Zsigmond, magyar király léteire mint német császár, sajnálatosan a lovagrend szövetség-

---

274 Tischler, 2015.

275 Niederhauser, 2001. p. 61.

276 Niederhauser, 2001. p. 62.

277 Fügedi, 1986. p. 295-296, 325.

278 Fügedi, 1986. p. 349.

279 Kučera, 2008. p. 66-68.

280 Niederhauser, 2001. p. 54.

gese volt. Azonban Lublinban 1412-ben I. Jagelló Ulászló (1351 k.–1434) lengyel királlyal végül megegyeznek egymás kölcsönös támogatásában.²⁸¹ Magyarország királya több esetben is Jagelló-házi lesz. Már közülük az elsőnek, I. Ulászlónak (1424–1444) hősi halála Várnánál mintegy szimbóluma lett annak, hogy a két nemzet a nyugati kultúra védője a keletről jövő támadásokkal szemben.²⁸² Lengyelország a kereszténység védőpajza a kortársak szemében.²⁸³ A Lengyelországban alkotó Callimachus (Filippo Buonaccorsi, 1437-1497) a várnai csatáról írt elemzésében azonban arra a következtetésre jut, hogy Magyarország nem csupán a kereszténység védőbástyája, hanem Lengyelországé is.²⁸⁴ Ulászló halála után testvére, IV. Kázmér (1447-1492) került a lengyel trónra, ám meg akarta szerezni a szomszéd Cseh- és Magyarország trónját is. Ezt a törekvést a lengyel történelemben a „Jagelló-eszmének” nevezik,²⁸⁵ ami azért figyelemre méltó gondolat, mert különböző népek, vallások, kulturális és civilizációs hagyományok békés együttélésével számol az oszmán veszedelemmel szemben.²⁸⁶

Magyarországon azonban a rendek a több balkáni hadjáratában „törökverő”, nándorfehérvári győző, kereszties seregében minden rendű-rangú lakos egységét létrehozó Hunyadi János (1407-1456) fiát, Mátyást koronázzák meg. Mátyás (uralk. 1464-1490) rendet teremtett az országban, megnövelte a jövedelmét, hatalmas zsoldosereget hozott létre mint a francia király is, ám ezt nem fejlett gazdasági viszonyokra, képzett polgárságra támaszkodva tette, hanem kegyenceire és „agresszív despotizmusára.”²⁸⁷ Ami ez utóbbit illeti: „Mátyás, az igazságos életében [...] mindenki, megyék és falvak is tudták, hogy kúriájában igazságra lehet találni és hogy a kúriai ítéletek végrehajtására van ereje a királynak.”²⁸⁸ Mátyás előbb Csehországot, majd Ausztriát akarja meghódítani, ám egyik sem sikerül teljesen. Az előbbi lépés Közép-Európát rombolta, a másodikkal egy idegen régiót próbált integrálni. Nem tudni, hogy az oszmánok ellen kívánta-e ezzel növelni hatalmát, vagy német császárság volt-e a célja. Akárhogy is volt, az ausztriai hadjáratának minden katonai sikerei ellenére Mátyást az osztrák várurak nem ismerték el legitim-

---

281 Tischler, 2015.

282 Divéky, 1942. p. 116.

283 Szokolay, 2004. p. 47; a német történetírásban a 16. sz.-tól, pl. Leopold von Ranke 1888-ban megjelent monumentális művében: Pósan, 2005. p. 10.

284 Tischler, 2015.; Szokolay, 2004. p. 48.

285 Divéky, 1942. p. 116; Tringli, 2003. p. 83.

286 Szokolay, 2004. p. 47.

287 Fügedi, 1986. p. 371.

288 Szekfű, 1935b. II. p. 583.

nek.²⁸⁹ Közben, bár a magyar rendek nyugati hadjáratok helyett a török elleni védelmet szorgalmazták, ezt elhanyagolta. Ugyanez vonatkozik a rivális IV. Kázmér lengyel királyra is, az orosz határait illetően, mialatt III. Iván (1440-1505) moszkvai nagyfejedelem 1480-ban a tatárokat legyőzve országát óriásira növelte. A lengyel I. Zsigmondnak (1506-1548) három hadjáratot kellett viselnie a fenyegetően fellépő Moszkva ellen, de Szmolenszket elveszti. Ettől kedve állandó lesz a fenyegetés Oroszország részéről.²⁹⁰

Mátyás halála után a rendek a lengyel születésű cseh királyt, János Albert lengyel király (1492-1501) bátyját választották meg II. Ulászló (1456-1516) néven a magyar trónra. A török elleni védekezés miatt volt ígéretes ez a választás: a Jagelló-ház országai hatalmas erőt jelentettek, fejlődésük a magyarral sok közös vonást mutatott, kapcsolataik is messzire nyúltak vissza, nyelvi, vallási sokszínűségük egységében még a magyar királyság sokféle népe sem okozhatott problémákat. Egy nagyhatalmi államszövetség képe vázolódott fel,²⁹¹ habár a cseh-magyar perszónálunióknak nem volt semmi közös szerve, a főurak sem birtokoltak a másik országban; amellet Lengyelország és Magyarország közt Moldva miatt viszály rontotta légkört.²⁹² Az viszont erősítette a kapcsolatot e két ország közt, hogy krakkói egyetem hallgatóinak 1463-ban a negyede magyarországi volt.²⁹³ 1500-ban Budán a Jagellók megkötötték egy magyar–lengyel–francia szövetséget az osztrák és spanyol Habsburgok ellen.²⁹⁴ Hogy a nyugat-európai szintéren való fellépéstől a Jagellók mit vártak, bizonytalan. Mindenesetre nem volt előnyös lépés, mert válaszul I. Miksa (1459-1519) német-római császár szövetséget kötött a lengyelek ellen a Német Lovagrenddel és az orosz cárral. Hogy ezzel felhagyjon, 1515-ben II. Ulászló magyar és cseh király és I. Zsigmond lengyel király Bécsben kénytelen volt kettős házassági szerződést kötni vele. Ennek révén Magyarországon és Csehországban a Habsburgok befolyása növekedett meg jelentékenyen.²⁹⁵ 1514-ban kitört a Dózsa-felkelés, amit a főurak példátlan kegyetlenséggel vertek le, kollektív bosszút állva a jobbágyságon. Ekkor született Werbőczy Hármaskönyve is, amely a politikai nemzetet a Szentkorona-eszmével ugyan összeforrasztotta, a népet azonban kettészakította.²⁹⁶

---

289 Bagi-Font, 2007. p. 110-111.

290 Divéky, 1942. p. 117.

291 Kubinyi, 1992. p. 13-17.

292 Tringli, 2003. p. 83.

293 Dávid-Kovács, 1978. p. 30.

294 Kubinyi, 1992. p. 13-17.

295 Kosáry, 1980. p. 3-4.

296 Szekfű, 1935b. II. p. 591; Bozsóky, 1995. p. 179-183.

KÖZÉP-EURÓPA BIRODALMAK ZSÁKMÁNYÁVÁ VÁLIK (1526-1800)

1526-ban az oszmánok hatalmas katonai erővel törtek Magyarországra. Még Mátyás serege sem lett volna elegendő ellenük, legfeljebb egy Jagelló államszövetség,²⁹⁷ amely végül nem jött létre. Szó sincs arról, hogy e kor anarchikus és züllött lett volna, s ez okozta volna a tragédiát.²⁹⁸ Mohács 1526-ban annyival is súlyosabb volt Muhinál, hogy II. Lajos (uralk. 1516-1526) király is odaveszett. Ezzel a lengyelek is végleg elvesztik a magyar, ill. cseh trónra való jogukat. Lengyelországban I. Zsigmond a fenyegető veszélyt látva, 1533-ban pánikszerűen „örök béke” szerződést köt a szultánnal, amit eddig keresztény uralkodó még meg nem tett, s itáliai ügyekkel kezd foglalkozni.²⁹⁹

Magyarországon Szapolyai Jánost koronázzák meg, mint nemzeti királyt (uralk. 1526-1540), majd egy év múlva I. Ferdinándot (uralk. 1528-1564) annak hiú reményében, hogy a németek segíteni fognak a török ellen. Ezzel két legitim királya is lesz Magyarországnak, eggyel több a kelletténél. Ez az állapot lebénítja a rendeket. A köznemesség a Habsburg-befolyást rossz szemmel nézi, ám aktív politikára képtelen, még csak Szapolyai mellé sem tud kiállni.³⁰⁰ Szekfű Gyula megállapítja, hogy „a kettős királyválasztásból származtak a következő századok nyomorúságai, amint ezt a következő nemzedékek mindnyájan világosan felismerték. Ötven év múltával világosan látja ezt Báthory István, a lengyel király: 'Magyarország eleitől fogva a két, avagy háromfelé huzás-vonás miatt veszett. A magyar és magyar veszett össze, osztán a török végezte el a játékot.'”³⁰¹ Szapolyai koronázott király léteire „vetette el magától a szemérmet” (Szalay László) s kéri fel az ősi ellenséget országa megtámadására. Ez meg is történik, s „János király Mohácsnak véres síkságán hódolt Szolimánnak.”³⁰² A lengyel király is szövetséget köt Szapolyai Jánossal, ez feleségül veszi I. Zsigmond leányát, Jagelló Izabellát.³⁰³ „János a magyar trónon annyit jelentett a török politika számára, mint Magyarország állandó megosztását, örök tehetetlenségét.”³⁰⁴ Sőt, – teszi hozzá Szekfű – 1526-ban kezdődött el az a kuruc-labanc viszály,

---

297 Hahner, 2010. p. 61.

298 Tringli, 2003. p. 108.

299 Szokolay, 2004. p. 48.

300 Szekfű, 1935b. II. p. 595.

301 Szekfű, 1935b. III. p. 18-19; Tringli, 2003. p. 111.

302 Szekfű, 1935b. III. p. 23.

303 Tischler, 2015.

304 Szekfű, 1935b. III. p. 24.

amely napjainkig tart.³⁰⁵ A Kárpát-medence oda jutott, mint a magyarok bejövetele előtt volt: Két birodalom végvidéke lett 150 évre. Magyarország keleti fele oszmán hűbéres lett, nyugati fele a Habsburg Birodalom afféle gyepűje. A magyar vitézek azonban megmaradtak törökellenességükben. Nem fordul elő – mint a szerbeknél – hogy oszmán zsoldba állnának.³⁰⁶ A magyar, renegátként „olyan életmódba került volna, mely az ő keresztény-európai felfogásához képest nélkülözte az emberi életmód ismerveit.” Szekfű Gyula szerint a magyarságnak a török ellen folytatott küzdelme példa nélkül áll az emberiség történetében. Csak egyetlen világtörténeti jelenség hasonlítható hozzá: Róma provinciáinak védekezése a barbárok ellenében. Hatalmi szervezet, anyagi eszközök mind hiányoztak, szegényen, szétszórta, magunkra hagyatva védekeztünk. „Mögöttünk Európa zavartalanul folytathatta az evolúciót, melyből új világ állott elő.”³⁰⁷ A királlyal, mint az egység központjával élt korábbi szoros kapcsolat az egyszerű emberek szintjén most végvári méretekből éled újjá. „Magyar végváriak közt lázadás, fegyvelemsértés soha nem fordult elő, nem úgy, mint vallonok és németek vagy török janicsárok közt. A magyar katonaság tisztjeivel összeforradva egyetlen instrumentummá vált, mely gépszerű biztossággal indult el, az adott pillanatban, a török védelmi vonal ellen.”³⁰⁸ Zrínyi Miklós (1508-1566) szigetvári hősi ellenállása egy elnyomó birodalommal szemben példaképpé vált. A szétszabdalt országban a históriás énekmondók, mint amilyen Tinódi Lantos Sebestyén (1510k-1556) is volt – tartották fent a hírek kommunióját, a hőstettek példáit felmutatva.

A magyar állam egységéért Fráter György (1482-1551) tesz egy kétségbeesett, magányos, ezért tragikus kísérletet,³⁰⁹ majd létrejön az Erdélyi Fejedelemség, ugyan külön erdélyi azonosságtudat nélkül,³¹⁰ hiszen nem a vajdaság kiterjesztése, hanem a Keleti Magyar Királyság „beszűkülése” folytán született meg. Annyiban volt az egység jele, hogy – ellentétben más államokkal, – a fejedelmek választását nem kötötték valamely valláshoz. Oszmán vazallus volt, ám mégsem vált a Balkán részévé.³¹¹

Magyarország közepébe hatszáz év lassú építkezés után egy Európától idegen kultúrájú birodalom hatol be, s hasítja ketté. Az addig kialakult reflexek, magatartási módok ezzel használhatatlanná válnak. Magyarország,

---

305 Szekfű, 1938. p. 41.

306 Szekfű, 1935b. III. p. 25.

307 Szekfű, 1935b. III. p. 101-103.

308 Szekfű, 1935b. III. p. 226.

309 Szekfű, 1935b. III. p. 48, 59.

310 Szekfű, 1935b. III. p. 286.

311 Sashalmi, 2007. p. 398-402.

amely önkéntes bővülésekkel jött létre, s visszavert minden külső erőszakos támadást, most olyan alternatívák elé került, hogy ő csatlakozik-e valamely más orientációs központhoz vagy nem, illetve hogy elfogad-e külső agressziót vagy nem.

A lengyel II. Zsigmond Ágost (1520-1572) alatt, 1569-ban jön létre a lublini unióval a királyi köztársaság, a *Rzeczpospolita*. Litvánia és Lengyelország egysége szorosabbá vált: közös intézmények jöttek létre, valamint csatolt területeik között. Jogrendjük nagyon hasonlított a magyar és cseh jogrendre, leszámítva a *liberum vetot*.³¹² A *liberum veto* intézménye azt célozta, hogy mindenkor egységes akarral jöjjenek létre a döntések. A „kollektivismus etosát”³¹³ fejezte ki. Rokon az orosz „szobornosztj” (közösségiség) gondolatával, amely a hittel kapcsolatos egyhangú döntésekre vonatkozott. Nem lehetetlen, hogy ez a „mindenki”-elv a bizánci liturgiát követők révén került az unióba.

A Szapolyaiakat kihaltuk után a Báthory István követte Erdélyben. Mikor 1572-ben, a Jagelló ház kihaltával lengyel köznemesség őt választja lengyel királlyá (1576-1586), Erdélyt onnan kormányozza. A leghőbb kívánsága, bárha „e két országot egyessé tehetnök az török offenzívája nélkül”.³¹⁴ Feleségül vette II. Zsigmond Ágost testvérét, Jagelló Annát; egyike lett a legnagyobb lengyel királyoknak. Katonai sikerei külsőleg és belsőleg is megerősítették a lengyel államot. Lengyelország segítségével akarta felszabadítani Magyarországot az idegen uralom alól. Először Moszkvát akarja megállítani, hogy a lengyeleknek ne legyen a hátában, majd lengyelekkel megtörni az oszmánokat, végül kiűzni a németet. Megreformálta ezért a lengyel hadsereget, s több ezer főnyi magyar zsoldos sereget toborzott hozzá. Három hadjáratot (1579, 1580, 1581) vezetett Rettenetes Iván ellen, aki békét kért. Báthory azonban teljesen le akarta verni az orosz cárt, aki ekkor XIII. Gergely pápához (uralk. 1572-1585) fordult azzal, hogy népével áttér a katolikus hitre. A békét megkötötték, de a cár nem tartotta meg ígéretét. ³¹⁵ „Hunyady Mátyás óta ő volt az első magyar, egész ember, aki állami erővel rendelkezett a magyarságnak felsegítésére, s ezzel olyan munkát végzett, minőt az országon kívül maradt Habsburgok soha nem végezhettek.”³¹⁶

A svéd származású lengyel király, III. Zsigmond (1566-1632) a Habsburgokkal kezdett tárgyalni, erre 1592-ben korlátozták a hatalmát. Az ezt

---

312 Szokolay, 2004. p. 50.

313 Szokolay, 2004. p. 66.

314 Szekfű, 1935b. III. p. 310-313.

315 Divéky, 1942. p. 121; Tischler, 2015.

316 Szekfű, 1935b. III. p. 313.

követő, szabad királyválasztások korában Lengyelország hatalma a sok választási viszály következtében csökkent, a királyi jog egyre szűkül a választási alkukkal, *pacta conventák*kal.³¹⁷ 1596-ban az egység következő lépéseként létrejön a breszti vallási unió. Ez az unió különíti el az ukránokat és beloruszokat végleg az oroszoktól, létrehozva az „Unitus-Kelet-Európát.” Az ukrán és belorusz nyelvek kialakulásához az is hozzájárult, hogy katolikus egyházi nyelvezet más volt, mint az ortodox, a reformáció hatására a liturgiában pedig nem a liturgikus szlávot, hanem a népnyelvet kezdték használni. A diákok eljuthattak továbbá krakkói, prágai, itáliai egyetemekre is, ami szintén elősegítette egy irodalmi nyelv kialakulását.³¹⁸

Erdélyben politikai káosz alakul ki, Rudolf (1552-1612) alatt egy időre egyesül Magyarországgal. Giorgio Basta (1544-1607) német kolóniává akarja átalakítani, egy darabig Vitéz Mihály havasalföldi vajdával is együtt kormányoz, katonai rémuralmat vezet be, ezzel azonban végleg meggyűlölteti a németeket az erdélyiekkel.³¹⁹ – A királyi hadakat idegen segélyből finanszírozták. A segélyt adó államok természetesen saját zsoldosaikat részeltették a segélyből. Az osztrák nemes véradó helyett szívesen adott pénzdót, a magyar nemesnek ugyanakkor ilyen alternatívája nem volt. A magyar rendek is kiállítanak seregeket, ám ezek sokkal gyengébben fizetettek és ellátottak.³²⁰ Rudolf alatt a magyar ügyek nagy részét már külföldön intézik,³²¹ elkezdi az ország új, németes átalakítását is,³²² ám a Habsburg-Monarchiában Magyarországon volt a legerősebb a rendiség, így abszolutizmust nem lehetett bevezetni.³²³ A rendek Erdély miatt voltak erősek Magyarországon és Horvátországban a Habsburgokkal szemben.³²⁴ Magyarország két része egymásra volt utalva politikailag, pénzügyileg, katonailag. A 16. században kialakult egyensúlyt Magyarország három része közt az erdélyi fejedelmek Habsburg-ellenes hadjáratai ugyan mindig felborították, ám Pálffy szerint a 17. század nemcsak a szakítások, hanem kiegyezések évszázada is. „A hosszabb-rövidebb háborús időszakok elmúltával azonban nem csupán a szemben álló államok vezetői kötöttek rendszeresen békeszerződéseket, hanem a két táborra szakadt királlyági elit is mindig kiegyezett egymással, mind a bécsi udvarral. A békeszerződéseket követő megegyezéskeresés a

---

317 Bagi-Font-Polgár, 2007. p. 41.

318 Niederhauser, 2001. p. 84; Font-Varga, 2006. p. 90-106.

319 Tarján, 2015.

320 Szekfű, 1935b. III. p. 347.

321 Szekfű, 1935b. III. p. 335.

322 Szekfű, 1935b. III. p. 364.

323 Pálffy, 2014. p. 19.

324 Niederhauser, 2001. p. 81.

Magyar Királyságban végül öt meghatározó kiegyezést, vagyis új kompromisszumrendszert eredményezett, amelyek – a szatmári béke kivételével – mind magyar országgyűléseken születtek.” Ezzel az észrevétellel módosulnak azok a közhelyek, miszerint a magyarok az „örök lázadók” avagy a „örök felkelők” közé tartoznának. A 17. század alapján legalább ennyire nevezhetnénk őket „örök kiegyezőkné” is.³²⁵ A birodalomnak való alávettség irtózata alterált az egységkereséssel.

Az első ellenállás úgy jött létre, hogy Bocskai István (1667-1606) uradalmát megtámadták a zsoldosok, ám ő ellenállt, megverte Bastát s erdélyi fejedelemmé lett (1605). A török sietve melléje állt török-tatár csapatokkal, főként ágyúkkal, a derékhadat azonban a szabad hajdúk képezték, olyan marhapásztorok, „hajtók”, akik korábban, a 15. század végétől kezdve magyarországi szarvasmarhákat terelték a külföldi piacokra. Egyharmadukban szerbek, de többségük a törökdúlásban felégetett magyar falvak lakói, fizetetlen végbeliek. Legnagyobb részük protestáns lévén, s birtoktalan is, így a „*cujus regio*” elve számára értelmezhetetlen volt. Később a protestáns rendek is csatlakoznak hozzájuk.³²⁶ Bocskait aggasztja a török támogatás, de a hajdúk kegyetlenkedései is. Megszületik benne a török és német egyensúlyozásának gondolata: „Mindakettő között igen okosan és szorgalmasan vigyázással kell járnunk és idejekorán csak erre kell gondot viselnünk, hogy hazánk szabadsága is épen helyére állíttassék és az töröktől is hazánk vég-házai megoltalmaztassanak.” A két idegen hatalom ne tegye az országot csataterré, de magyar se támadjon többé magyar ellen.³²⁷ Az erdélyi szász, Habsburg-érzelmű szebeni Georg Krauss ezt írja Bocskairól: „A jámbor és Istenfélő fejedelem azon igyekezett, hogy minden oldalról békét és nyugalmat biztosítson a megszorodott Magyarországnak és Erdélynek. A két császárt, a német Rudolfot és a török Mahometet (1566-1603) is ki akarta egymással békíteni.”³²⁸ Végül magyarországi ügyekben is biztosít beleszólást magának: A tizenöt éves török háborút lezáró Zsitva-toroki ill. a Bocskai felkelést lezáró Bécsi béke (1606) pontjai közt a Habsburg-udvarnak így 1608-ban a magyarországi vallásszabadság törvényi becikkelyezését is el kellett fogadnia. (1. kiegyezés)³²⁹

---

325 Pálffy, 2014. p. 14, 16.

326 Szekfű, 1935b. III. p. 372-373; Orosz 2004: 340.

327 Szekfű, 1935b. III. p. 380-381.

328 Újváry, 1984. p. 156.

329 Pálffy, 2014. p. 16-17.

Bocskai Erdéllyel még csak a magyarországi magyarságot akarta fenntartani, viszont Bethlen Gábornál (1580-1629) Erdély már öncél volt,³³⁰ nem volt célja a béke fenntartása sem. 1618-ban a cseh vallási felkeléssel elkezdődik a Harmincéves háború³³¹, amelyben 1619-21. évben ő is háborút visel II. Ferdinánd (uralk. 1619-1637) ellen. Bethlen már meghódította Magyarországot és kezében is volt a magyar korona, a mufti azonban kijelentette: „Bethlen Gábor, ha Isten adja, legyen magyarországi koronás király bátor, de Erdélyt mi Magyarországhoz soha nem engedjük.”³³² 1621-22-ben megkötik a Nikolsburgi békét, utána soproni országgyűlésen megtörténik a magyar elit kibékülése is. (2. kiegészítés) A Habsburg-udvarnak 1622-től a rendi kiváltságokat garantáló koronázási hitleveleket kellett elfogadnia. Bethlen 1623-24, 1626. évi hadjáratai éppen e garancia megléte miatt nem szélesednek rendi felkelésekké,³³³ amint Csehországban igen, amelyet a Habsburgok emiatt 1620-ban brutálisan fel is számolnak.³³⁴

Miután Bethlen Gábor Erdélyből indult Magyarország meghódítására, ezzel azt a benyomást keltette, hogy Erdély annyira erős államalakulat, hogy Magyarország csak a függeléke lehet. Ez egyik eleme lesz az új erdélyi gondolkodásnak is.³³⁵ I. Rákóczi György (1593-1648) III. Ferdinánd (uralk. 1637-1657) elleni két hadjárata alkalmával Pázmány Péter (1570-1637) ezért mindent megtesz kedvéért, csak hogy Rákóczi ne hozzon oszmán hadakat az országba.³³⁶ A Linzi békét követő 1646/47. évi pozsonyi országgyűlésen a katolikus és protestáns elit ismét kibékült. (3. kiegészítés)³³⁷ A továbbiakban Pázmány Péter, Esterházy Miklós (1583-1645) nádor és Zrínyi Miklós (1620-1664) horvát bán Magyarország egyesítésén dolgozik, ám az 1664-i Vasvári béke végleg bebizonyította, hogy a Habsburg Birodalom és a magyarság érdekei nem azonosak.³³⁸

Ezalatt Lengyelországban a svéd Vasa-ház (1587-1668) uralkodása alatt svéd orientáció érvényesült, benne a svéd trón elnyerésének célja is. A svédek azonban már Lengyelország felosztását tervezik. 1605-ben Lengyelország beavatkozik az ál-Dimitrij (1581-1606) fellépése kapcsán az orosz trónutódlási válságba, felvetődött már egy orosz-lengyel perszónálunió is, ám a két állam

---

330 Szekfű, 1935b. IV. p. 60.

331 Ágoston-Oborni, 2000. p. 50.

332 Szekfű 1935b: IV. 74.

333 Pálffy, 2014. p. 16-17.

334 Szűcs Jenő, 1981. p. 349.

335 Szekfű, 1935b. IV. p. 90.

336 Szekfű, 1935b. IV. p. 80.

337 Pálffy, 2014. p. 16.

338 Ágoston-Oborni, 2000. p. 236.

közt akkora különbség volt, hogy ez nem volt lehetséges. Amikor a lengyelek fegyveresen beavatkoztak a trónkövetelő mellett, az akció végül több problémával járt, mint amennyi hasznot hozott területi növekedésben, amellyel Lengyelország eléri legnagyobb kiterjedését. Oroszországban a Romanovok (1613-1762) lépnek trónra. A sok háborúban Lengyelország meggyöngül, nagy a vérvesztés. 1648–67 években a népesség száma kb. 30%-kal csökkent.³³⁹ A liberum veto intézménye az ellentétébe fordul. A bárki nemes által kimondható vétó tényleges és sorozatos kimondása (1652) kiszolgáltatotta a Rzeczpospolitát az ellenségeinek.³⁴⁰ Mint mikor egy edzett üvegtáblába akár csak egy ponton ütést mérnek, s az millió darabra esik.

Amióta a lengyel állam kijutott a Fekete-tengerhez, az ottani vidéken élő, nem letelepedett török-tatár lakosságból, a kötöttségektől menekülő szláv parasztokból, lecsúszott nemesekből álló a kozákság katonai demokráciája alkotta a határvédelmet, az általuk megszervezett Zaporozsjei Szics. A „regisztrált kozákok” a királyoknak katonai segéderőt jelentettek, a nemeseknek viszont konkurenciát. Szervezetük magyar viszonylatban a hajdúsághoz volt hasonlítható. Az ortodoxia védőinek számítottak.³⁴¹ Bogdan Hmelnyickij (1595-1657) hetman a kozákoknak a lengyel nemesség által csorbított jogait akarta helyreállítani, ezért 1648-ban tatár biztatással fellázadt. Széles tömegek álltak melléje, de saját vezetőikkel az élükön, akik szétzúzták a lengyel adminisztrációt, ám újat nem akartak a helyébe állítani. A tatár segítség késett, a kozákok előbb a törökök védnökséget kérik, majd a cárét. A Perejaszlavban 1654-ben az oroszokkal kötött egyezményüket az ukránok szövetségnek, a függetlenség felé vezető első lépésnek, az oroszok ellenben alávetettségnek értelmezték, így Ukrajnának csak autonómiát adtak.³⁴²

Bár többször felmerült, tárgyaltak is róla (Bocskai István, Bethlen Gábor), de többé nem valósult meg perszonáluniós kapcsolat Erdély és a lengyel állam között. II. Rákóczi György (1648-1660) volt az egyetlen, aki fegyveresen próbált érvényt szerezni lengyel trónigényének (1657-ben), de csúfos kudarc érte. Meggondolatlan hadjárata saját maga, hadserege s egyben egész Erdély vesztét is okozta. A török koncepció csak kis Erdélyt tűrt meg.³⁴³

Sobieski János (1674-1696) lengyel nemzeti király a sok tehetetlen külföldi társával szemben sok győztes háborút viselt. 1683-ban felmenti 34 000 főből álló seregével Bécsset, amikor Kara Musztafa (-1683) kétszázezer főnyi

---

339 Divéky, 1942. p. 124; Bagi-Font-Polgár, 2007. p. 39-40.

340 Niederhauser, 2001. p. 85.

341 Font -Varga, 2006. p. 90-106.

342 Font -Varga, 2006. p. 106-115; Bagi-Font-Polgár, 2007. p. 39-40.

343 Szekfű, 1935b. IV. p. 83-84; Tischler, 2015.

seregével ostrom alá fogta, majd a Szent Ligával Esztergomig űzte őket. Ez volt kezdete Magyarország felszabadításának,³⁴⁴ amely a pápai diplomácia műve volt. XIV. Lajos (1638-1715) pápa-ellenes, „gallikán” Franciaországa ezenközben kivárt, majd hátba támadta a Habsburg I. Lipót magyar királyt (uralk. 1657-1705).³⁴⁵ Az Oszmán Birodalom európai birtokait így francia szövetségese mentette meg. A török háború hadvezérei Európa minden részéből, német, francia, olasz területről állottak a császári zászlók alá. A bécsi központi hatóság, a haditanács közreműködése e téren inkább hátráltató volt. „A valóságban ez az élan, mely néhány év alatt Érsekújvártól Nisig és Viddinig vitte a keresztény fegyvereket, nemzeteken felül álló internacionális megmozdulásnak köszönhető, melyben protestáns angolok, skótok, dánok, svédok mellett elsősorban, a pápaság révén, olasz népelemek és azután, legnagyobb tömegben, a németiség vett részt. A pápaság kezdeményező és vezető, a német birodalom végrehajtó szerepet töltött be.” Ám fosztogatásaitak legfeljebb ha a tatárokéi múltak felül. „Megállapíthatjuk, hogy a magyarság a fölszabadítás ajándékáért, melyet neki a német nép és a Habsburgok hoztak, nemcsak aránytalanul nagy pénzbeli szolgáltatásokkal, de egyúttal szokatlanul nagy lelki és testi szenvedésekkel is fizetett. A magyarság teljesítményei közt számba kell még vennünk a véráldozatot is, mely akkori számához arányítva, semmiképp sem maradt el a német törzseké mögött. A visszafoglalás a magyar huszárság alkalmazása nélkül teljességgel elképzelhetetlen volt.”³⁴⁶

A Magyarország felszabadítása alatt felkelt Thököly Imre (1657-1705) már kifejezetten törökbarát volt, amellet a folytonos lengyel trónválságban lengyel királyságot is akart szerezni. A Thököly-felkelés első szakasza után több fegyverszünet is jön létre, majd 1681. soproni diétán kiegyezés a Wesselényi-összeesküvés előtti statusquo alapján. (4. kiegyezés)³⁴⁷

I. Lipót a visszafoglalt országot saját szerzeményének tekintette, s abszolutista módon kezdte átalakítani. A magyar történet, a nemzet egységének nagy eseménye volt, mikor II. Rákóczi Ferenc (1676-1735) 1703. május 12-én Lengyelországból kiadta első manifesztumát az „egyházi és világi, nemes és nemtelen igaz magyaroknak”. Első eset az újkori jobbágytság kifejlődése óta, hogy a privilegizált nemzet előkelő tagja az adózó, robotoló szegény népben szövetséges lát a nemzeti és állami élet védelmére. Rákóczi az egyetlen a felkelése alatt, aki a parasztsorsot azzal a sajátságos részvétellel nézi, mely e

---

344 Divéky, 1942. p. 124; Tischler, 2015.

345 Szekfű, 1935b. IV. p. 206.

346 Szekfű, 1935b. IV. p. 220-227.

347 Pálffy, 2014. p. 16.

társadalomtól akkor még annyira idegen. Ezzel a nemzeti egységgel felkelése előképévé válik a 48-as forradalomnak. Serege „önálló nemzeti hadsereg volt, minőről Zrínyi Miklós álmodni sem mert, s amilyen Hunyadi Mátyás és 48 között magyar földön soha nem volt.” Rákóczi történetünkben a legnagyobb szervezőknek is egyike, aki a nemzeti hadsereget a semmiből teremtette meg. *Recrudescunt* kezdetű második manifesztumában már részletezi is a Lipót császár alatt önkényesen hozott intézkedéseket.³⁴⁸ 1704-ben a Szécsényben összegyűlt rendek kimondták „konföderációjukat”, Rákóczit a „szövetséges rendek vezérlő fejedelmévé” választották és pajzsra emelték. A „konföderáció” lengyel mintára jött létre, mert a magyar rendiség nem alakított ki olyan intézményeket, melyek a rendi dualizmus felbomlása után a királyi hatalomtól függetlenül átvehetnék az ország gondjait.³⁴⁹ II. Rákóczi Ferenc szabadságharcában csak közvetve vettek részt külföldi felek. 1711-ben a Szatmári béke és az 1715-ig tartó pozsonyi diéta volt az esemény,³⁵⁰ amelyen a kiegyezéseket megkötő elit nyertese lett a kiegyezéseknek, amikor a Hofburg megjutalmazta őket. (5. kiegyezés.) Egyedül Rákóczi Ferenc hívei nem éltek az amnesztiával s emigráltak. A kiegyezés-sorozat végleg garantálta a rendek szabadságjogait, a vallásszabadságot.³⁵¹

A töröktől elpusztított, majd visszafoglalt terület eredetileg döntően magyar lakosságú volt. A helyükre nemzetiségi vidékekről, sőt a határokon túlról jöttek spontán betelepülő szlovákok, szerbek, románok, majd szervezeten külföldi németek („svábok”). Magyar és lengyel-litván társadalomban közös volt az a jelenség, hogy nagy volt a kisnemesek száma. Katonáskodó jobbágyok, hajdúk és a kozákok nagy számban kapnak birtok nélküli nemességet.³⁵² E nemesi testületté szerveződő szabad közép- és alsóprétegekből azonban nem szelektálódtak ki az oda nem illő műveletlen elemek. Magyarországon népesség mintegy 4-5 százalékát, Lengyelországban 7-8 százalékát tették ki.³⁵³ Kelet-Európában ebben a korban jelentkezik a második jobbágyság. Ennek oka a nyugati exportra termelés, amellyel Magyarország szarvasmarhát hajtott lábba nyugatra, Lengyelország pedig gabonát exportált balti kikötőkön át. Ez visszavetette az ipart Közép-Európában. Mezővárosok alakulnak, azaz iparral is foglalkozó falvak, amelyek pénzben adóznak.³⁵⁴ Magyarországon a polgárság nagy többsége etnikailag nem volt magyar, a városiasodás megrekedt abban alig négy tucatnyi település-

---

348 Szekfű, 1935b. IV. p. 278-288.

349 Szekfű, 1935b. IV. p. 300-301.

350 Pálffy, 2014. p. 16.

351 Pálffy, 2014. p. 19.

352 Niederhauser, 2001. p. 75.

353 Szűcs Jenő, 1981. p. 335.

354 Niederhauser, 2001. p. 74.

ben, amely 1200-1350 közt létrejött.³⁵⁵ Lengyelországban hasonlóképp. Lembergnek és Vilnának lakossága elenyésző százalékban tartozott az ukrán, illetve a litván nemzethez, ugyanakkor jelentős volt a zsidóság és a lengyelség aránya. Az ukrán és litván lakosság zömmel a falvakban lakott.³⁵⁶ Lengyelországban a zsidók létszáma és befolyása a 16., majd 17. század közepéig folyamatosan nő. Pogromokat nem is a lengyelek intézték ellenük, hanem Hmelnjickij ortodox hadai. Évszázadokon át Lengyelországban élt a világ legnagyobb zsidó diaszporája. Ők a nagybirtokok intézői vagy bérlői is, a nyugatra történő gabona-szállítás az ő kezükben volt, miközben a nemesek katonáskodnak. Európában egyedülálló módon a céhekhez hasonló önálló érdekvédelmi szervezetekbe tömörülhettek. A zsidóság a belső autonómiával is rendelkezett (önkormányzati „hitközség”), ez szabályos parlamentet alkotott.³⁵⁷ A cseh korona zsidósága működési köre és a belső önkormányzat tekintetében a 17. században sokban hasonlított a lengyelhez,³⁵⁸ a 18. sz. végén Prágában is átvették a mendelsohni eszméket és gyakorlatot.³⁵⁹ A 18. században a lengyel-litván területeken viszont nem a felvilágosodás hatott, hanem misztikus mozgalmak születtek (haszidizmus).³⁶⁰ Magyarországon a 17. század végétől az arisztokraták adnak letelepedési védleveleket a zsidóknak, akik a nagybirtokok majorsági gazdálkodásban kapnak szerepet, terményforgalmazásban, állatkereskedésben. Több helyen önkormányzatot is kapnak.³⁶¹

Az első ötven évben a Zaporozsjei Szicsből, Perejaszlavból, Csernyigovból és Kijev keleti feléből alakuló Hetmanátus harcol a lengyelek, svédek, törökök ellen. Önállóak szeretnének lenni, ám látván, hogy ez lehetetlen, vannak, akik inkább visszatérnének a lengyel fennhatóság alá. Iván Mazepa (1639-1709) hetman önállósági törekvése is kudarcba fullad. Nagy Péter cár 1708-ban a Hetmanátust betagozza az abszolutisztikus monarchiába. Ami még az autonómiából marad, azt cári kegynek nyilvánítja. Ebben a pravoszláv papság a támogatója, mert az orosz alávetettséget vallási kérdésnek tekinti.³⁶²

Lengyelország a 18. századra a Nyugat és Kelet harapófogójába kerül a nyugat-európai szászok, svédek és kelet-európai oroszok közt. A Kárpát-medencéből és Lengyelország közeléből közben kiszorulnak az oszmánok. Magyarország kivérezve és csökkent szuverenitással áll helyre. A lengyel főurak

---

355 Szűcs Jenő, 1981. p. 334.

356 Schmidt, 1998. p. 41-42.

357 Gierowski, 1995. p. 9-11; Johnson, 2011. p. 305-308; Prepuk, 2013. p. 34, 42-43.

358 Prepuk, 2013. p. 44-45.

359 Prepuk, 2013. p. 63.

360 Prepuk, 2013. p. 65-67.

361 Prepuk, 2013. p. 45-47.

362 Font-Varga, 2006. p. 115-147.

közül ki ehhez, ki ahhoz a külső hatalomhoz fordul a másik ellen. A szász orientációjú szász királyok (1697-1763) beleviszik az országot a Nagy Északi Háborúba. 1736-tól ugyan béke van, az egész ország mégis felvonulási területé válik. Kialakul az orosz függés, amelynek folytán Poniatowski Szaniszló (1764-1795) alatt Lengyelország lényegében orosz protektorátus lesz.³⁶³ A Hetmanátusban a jogok fokozatos megvonásának következtében elégedetlenség uralkodik, többen a függetlenedésről vagy egy perszónálunióról szólnak terveket. Megtorlásul a Romanovok 1764-re hivatalosan is megszüntetik a Hetmanátust.³⁶⁴ II. Katalin (1729-1796) alatt Ukrajnába való betelepítésekkel, a régi adminisztráció újjal való felcserélésével folyik az eloroszosítás. A városoktól elveszik a magdeburgi önkormányzati jogot, a jobbágyságot földhöz kötik. A nemesség feladja önazonosságát, hogy oroszra lehessen.³⁶⁵ Lengyelországnak 1772-ben megtörténik első felosztása Oroszország, a közben megerősödött Poroszország, valamint a teljesen különböző kormányzati rendű egységekből álló³⁶⁶ Habsburg Birodalom között. A lengyel országgyűlés 1791-ben alkotmányt hoz, Európa legmodernebb alkotmányát. Eltörlik a szabad királyválasztást. A katolikus vallás lesz az uralkodó vallás, de a többi felekezet is teljes szabadságot élvez. A nemesség megtartja kiváltságait, de a polgárság és a jobbágyság több jogot kap. A törvényeket szótöbbséggel hozzák, a liberum vetot is eltörlik. Nem lép azonban életbe, mert 1793-ban megtörténik a második felosztás. Tadeusz Kościuszko (1746-1817) felkelését leverik, 1795-ben pedig³⁶⁷ lengyel modernség ide vagy oda, éppen a legfelvilágosultabb abszolutista mintaállamok³⁶⁸ az országot teljesen eltörlik.

Mária Terézia (1740-1780) abszolutizmusát az uralkodó női volta tomítja. Háborúiban a magyarok mint segítségért folyamodónak (1741) mentik meg a trónját az osztrák örökösödési háborúban (1740-1748). A hétéves háborúban (1756-1763) Hadik András, minden idők legnagyobb katonája Terézia-napi ajándékkul Berlin megszállását adja. A kettős vámrendszer (1754) aztán elsorvasztja a magyar ipart a Lajtán-túl javára, a cigány törvény (1761) pedig a vándorló, zenéjükkel, lókupeckedéssel, fém- és faművességgel a munkamegosztásba beépülő cigányok, a madéfalvi veszedelem (1764) meg a katonáskodó székelyek szabadsága elleni merénylete volt. Politikája következtében a magyar lakosság tömegesen vándorolt ki Erdélyből, helyébe románok költöznek be.

---

363 Divéky, 1942. p. 129.

364 Font-Varga, 2006. p. 147-153.

365 Divéky, 1942. p. 129.

366 Oborni, 2007. p. 121-122.

367 Divéky, 1942. p. 129.

368 Niederhauser, 2001. p. 100-101.

KÖZÉP-EURÓPA: NEMZET NEMZET ELLEN. (1800-)

A Rzeczpospolita felosztva, a Magyar Királyság – bár saját kormányzattal – egy idegen birodalom része. A mohácsi országvesztés légkörében születik a két magyar néphimnusz: a 16. századi *Ab, hol vagy magyarok tündöklő csillaga* és a 18. század elején keletkezett *Boldogasszony Anyánk*, amelyeknek magyarja „gyászos öltözetben” panaszolja Magyarország romlását, sírja vissza annak Szent István-kori nagyságát. Az angol orvosból lett erdélyi földbirtokos, John Paget vagyis Paget János 1839-es úti beszámolójában (*Hungary and Transylvania*) így írja le az emberek frusztrált lelkiállapotát: „Régi közmondás, hogy 'borban az igazság', de ezt egy nép sem példázhatná jobban, mint a magyar. Amint a nevetségességtől való félelem elillan, rögtön erőt vesz rajta az ellenállhatatlan vágy, hogy szülőföldje balsorsán keseregjen. Szegény és gazdag egyaránt Corvin Mátyás idejét sírja vissza, azt a képzeletbeli aranykort, melyben Magyarországot tisztelet övezte külföldön, s a népnek jó sora volt odahaza. Anya nem sirathatná keservesebben elvesztett gyermekét, mint a bortól elérzékenyült magyar Hunnia letűnt dicsőségét.”³⁶⁹ Mi több, 1844 óta már Erkel Ferenc dallamán is ezt éneklő himnuszában a magyar, Kölcsey Ferenc szövegével: „S nyögte Mátyás bús hadát Bécsnek büszke vára [...] Szánd meg Isten a magyart...” De maga Petőfi sem mond mást: „Ha az öröm legjobban festi képem:/ Magas kedvemben sírva fakadok;/ De arcom víg a bánat idejében,/ Mert nem akarom, hogy sajnáljatok./ Magyar vagyok. Büszkén tekintek át/ A multnak tengerén, ahol szemem/ Egekbe nyúló kősziklákat lát,/ Nagy tettedet, bajnok nemzetem./ Európa színpadán mi is játszottunk,/ S mienk nem volt a legkisebb szerep;...” (*Magyar vagyok*, 1847). Nyugat-Európából nézve lehet ezen gúnyolódni, ám lehet megértéssel is próbálkozni: „Magyarország mindig is valamely nagyobb közösség szolgálatában szeretett volna állni: a kereszténység szolgálatában az ottománok ellenében. [...] A vereség azonban fizikailag összezsugorította, s belekényszerítette egy viktimológiai identitás-szituációba.”³⁷⁰ Még pontosabban: nem volt lehetősége többé saját identitását megélni, amely kisebb és nagyobb közösségek szabad csatlakozásaiból létrejött állami entitásban való szabad életet jelentett, s egyúttal védelmet is más államok számára, birodalmi fenyegetésekkel szemben. Egy birodalom anyországa különösebb megrázkódtatás nélkül képes elveszíteni szerzett birtokait, ám itt nem erről volt szó. Az identitásától való megfosztásról, amely bármely ország számára súlyos traumát jelent.

369 Paget, 1987. p. 159, idézi: Romsics, 2012.

370 Thual, 1997. p. 81.

A felvilágosodott II. József (uralk. 1780-1790) a latin helyett a németet akarta államnyelvvé tenni. E hatalmi fenyegetést a magyar nyelv ellen megtetétzte J. G. Herder (1744-1803) jóslata a magyar nyelv eltűnéséről. „A magyarok, mint az ország lakosainak legcsekélyebb része, most szlávok, németek, románok és más népek közé vannak beékelve, s századok múltán talán nyelvüket is alig lehet felfedezni.”³⁷¹ Nyugatról, ahová mindig is vigyázó szemeinket vetettük, bedobták Erisz almáját a soknyelvű Közép-Európába, amelynek európai funkciója az egységhez kötődött. Az egység szétbomlása a „nyelvek összezavarása” eredménye. Addig többnyelvű városok, vidékek éltek békésen úgy, hogy mindenki tudta a többiek nyelvét is. A földesúr is a jobbágyét. Most elkezdődött a hagyományos magyar nemzeti értékek összegyűjtése. A Keletről jött lovas, a száguldó csikós lett a magyar szabadságeszmény jelképe.³⁷² Divatba jött a magyar nyelvhasználat Magyarországon. Szükségesnek mutatkozott a szakkifejezések magyarral helyettesítése, azaz a nyelvújítás.³⁷³ Ennek során mind a magyar nyelv modernizálásáért küzdők (pl. Kazinczy), mind a változtatásokat ellenzők (pl. Verseyhy) nem mást, mint a herderi jóslatot akarták elkerülni.³⁷⁴ A *Zalán futásával* (1825) Vörösmarty Mihály a „nemzet ébresztője” lett. Petőfi Sándor pedig az irodalomba átültette a nép nyelvét. A nemzeti megújulás a polgárosodással, a gazdaság s jogi intézmények fejlődéssel együtt a reformkor Nyugatról átvett programja volt. Mind értékes import, kivéve a nyelvi homogenitás, sőt szupremácia elvét, mely ellentétbe került Közép-Európának a pluralizmusban meglévő egységével. Ezzel egy végzetes, idegen, abszolutisztikus, purista eszmét honosítottak meg. A nemzetiségek támogatták ugyan polgárosodást, a magyar államnyelvet azonban már nem, amelyet azonban 1844-re – első lépésként a magyar nemzetállamhoz – mégis sikerült hivatalos nyelvvé tenni.³⁷⁵ A többi nemzetiségi nyelv is átmegy a nyelvújításon. A románban az ószláv ellen küzdöttek latinositással, olaszosítással, franciásítással. Vezetői erdélyi egyházi emberek voltak: Samuil Klein (1745-1806) és Gheorghe Șincai (1754-1816).³⁷⁶ A szlovák nemzeti ébredés már kifejezetten fenyegetőnek tűnt: Ján Kollár (1793-1852) híres szonettjében (*Slávy dcera*, 1824) egy olyan nagy szláv birodalomról álmodott, amelynek Oroszország a 'feje', Lengyelország a 'melle', Csehország a 'karja' és Szerbia a 'lába'. An-

---

371 Herder, 1791. p. 633.

372 Tarján, 2012. p. 12-13.

373 Nyomárkay, 2007. p. 185-195.

374 Hites, 2009. p. 23.

375 Kučera, 2008. p. 21.

376 Gáldi, 1943. p. 262-265.

nál is inkább, mert ezt a gondolatot Pogogyin Oroszországban nemsokára állami ideológiává emeli (1836). Kollár 1837-ben ugyancsak Pesten megjelent könyvében azt panaszolja, hogy a szlávok helyzete igazságtalan, mert megvetik őket.³⁷⁷ Wesselényi Miklós (1796-1850) *Szózat a magyar és a szláv nemzetiség ügyében* című röpiratában (1843) így reagált rá: „Mi a szlávokat sem nem gyűlöljük, sem meg nem vetjük, sőt rokon érzettel óhajtjuk őket mint testvéreinket ölelni.” Ugyanakkor nem titkolta, hogy a pánszlávizmus „rémitő közeledése a halál dermesztő kötelékeit megoldotta”.³⁷⁸ A szláv nemzeti közösségek – a lengyelek kivételével – csonka-társadalmak voltak, nem volt nemességük,³⁷⁹ elitjük egyházi eredetű volt. E szláv – sőt, az ortodoxia révén a román – politikai elit ellenségének tekintette a vármegyei hatalmat kezében tartó magyar nemességet, és természetes szövetségesnek a nagyhatalmat, Oroszországot.³⁸⁰ Wesselényi a szlávoknak ezért felajánlja a dunai monarchia föderalizálását, ám elveti a nemzetiségi nyelvhasználatot.³⁸¹ A lengyelség hazája viszont már csak nyelvében élt. Az irodalom maradt a nemzeti identitás kifejezésének és megőrzésének egyetlen lehetősége. A költők – mint Adam Mickiewicz (1798-1855) és Juliusz Slowacki (1809-1849), – a nemzet erkölcsi vezérei, iránymutatói lettek, szavukat megfellebbezhetetlen igazságnak tekintették. Henryk Sienkiewicz (1846–1916) történelmi regényei „erőt öntöttek a lelkekbe.” Tarasz Sevcsenko (1814-1861) nevéhez ugyanakkor az ukrán nemzeti ébredés fűződik.

A 18. században a nemzetietlen Habsburg-uralkodók voltak kezdeményezői bizonyos – sikeres vagy sikertelen – reformoknak, a 19. század elején már egy széleskörű párbeszédre alapuló magyar nemzeti érzelmű társadalmi megmozdulás vette át ezt tőlük. A kiváltságos rétegek ellenszolgáltatás nélkül kívánták „az alkotmány sáncaiba” bevonni a teljes társadalmat. A reformkorban Magyarországon az elit és a társadalom rendkívüli egysége jelent meg (Szabad György). Olyan érdekegyesítés folyamata játszódott le, amely európai összehasonlításban is kiemelkedő teljesítmény volt. A liberális program minimumát fogadták el ugyan, ám benne annak kiterjesztésének lehetőségével. „A progresszív egyetemes értékek és a sajátos magyar tradíciók szintézise” jött így létre.³⁸² Az elit végig nyugat-európai mintákat és doktrínákat követett, így a magyar liberális nacionalizmus nem vette fi-

---

377 Niederhauser, 1999. p. 37.

378 Romsics, 2008. p. 38-39.

379 Gecse, 2002. p. 12.

380 Gecse, 2002. p. 13.

381 Romsics, 2008. p. 38-39.

382 Erdődy, 2014. p. 22.

gyelemben, hogy a magyar állam soknemzetiségű volt. Hittek egy ábrándban, hogy a politikai egyenlőség, a demokrácia megoldja majd a nemzetiségi kérdést is, mégpedig oly módon, hogy a nemzetiségek asszimilálódnak majd a demokrácia révén magyar nemzethez. Ám ez esetben Kossuth helyett Széchenyit kellett volna követniük (Szekfű Gyula), aki nem politikai eszközökkel kívánta megváltoztatni a magyar társadalmat, hanem belső erkölcsi megújulással, leszámolva a magyar bűnökkel, amelyek a hiúság (azt hiszik, hogy a magyarokat mindenki csodálja), önáltatás (képzeltetés és nyavalygás), szalmaláng, restség (sültgalamb-várás), irigység, pártviszály. Kossuthnak volt viszont mégis igaza, hogy a köznemesség hagyományos kuruc érzelmeire apellált, amire a kisnemesi tömegek kimozdultak a tespedtség állapotából. Az utóbbi a „kismagyar út”: turánizmus, török pártiság, fajelmélet, Koppány az igazi magyar, stb. Az előbbi „nagy magyar út”: a szegények felemelése, reformok.³⁸³

A liberális elgondolás bizonyos esetekben mégis megvalósult. A megnevesített bánási szerb, görög, román és német személyek már a 19. század elején megmagyarosították nevüket. Jó néhány szlovák, német, szerb és rutén országgyűlési képviselő is így tett még évekkel a forradalom előtt.³⁸⁴

Hosszú ideig Galícia mellett Magyarország a legfőbb zsidókat befogadó ország. Nagy múltú vidékekről áramlanak be:³⁸⁵ Nyugat-Magyarországra a cseh-morva területekről német nyelvű nyugati askenáziak, Kelet-Magyarországra Lengyelországból pedig konzervatív, jiddist beszélő keleti askenáziak.³⁸⁶ „A Kárpátok hágóit átlépve a galíciai és orosz zsidó, ki az ázsiai állapotok közt, honnan jött, emberszámba is alig ment, kellemes csodálkozással vette észre, hogy íme csak nemzeti ruháját kell levetnie, csak a közönséges érintkezésre szükséges magyar beszédet kell elsajátítania, máris éppen olyan jó magyar, tagja új magyarországi nemzeti közösségének, mint generációk óta bentlakó zsidó polgártársai, vagy akár a magyar föld autochtonai.” Elég volt nevet változtatni és magyarrá lett bárki.³⁸⁷ Hitükből *kitérők* csak kevesen voltak köztük,³⁸⁸ viszont igen sokan felhagytak vallásuk gyakorlásával, így képezve egy, az értékekre általában szkeptikus-ironikusan, sőt cinikusan tekintő réteget. A zsidóság miközben környezetétől a nyelvet és a nemzeti művelődés sajátosságait vette át, a befogadó társadalmak a nyugatról érkező zsidóság modernizációs tapasztalataival gazdagodtak.³⁸⁹

---

383 Szekfű, 1938. p. 21-24, 480-493.

384 Kecskeméti. 2006. p. 128.

385 Kecskeméti, 2006. p. 122.; Prepuk, 2013. p. 39, 79-80.

386 Kecskeméti, 2006. p. 126.; Bíró, 2015.

387 Szekfű, 1938. p. 334-348.

388 Prepuk, 2013. p. 162-164.

389 Prepuk, 2013. p. 159.

Széchenyi István a *Hitelben* és a *Világban* a magyar nemesség elé a zsidó kereskedőket példaként is állította.³⁹⁰ A zsidóság a 18. századtól kizárólagos közvetítője volt az akkor még tisztán agrár Magyarország nyereszterményeinek, később „a kapitalizmus hirtelen fellendüléséhez, az industrializmus és pénzület szédületes kifejlődéséhez a zsidóság szolgáltatta az agyvelőt és embert.” Elsősorban Budapest vált az asszimiláció helyévé, a kapitalizmus és az új városi kultúra központjává. Az újságírás nagymértékben a zsidók tevékenysége nyomán fejlődött, a liberális irányzatútól a konzervatívig.³⁹¹ A 19. század végén pénzvilág, az ipar és a kereskedelem 30%-a zsidó kézben volt, az orvosok, ügyvédek és hírlapírók mintegy 50%-ban voltak zsidók.³⁹² A zsidóság Magyarországon feltűnő gyorsasággal magyarosodott, – mert a magyar liberális nemesség toleranciája vonzotta őket, – pedig ez lett volna a logikus, ha az uralkodóház nyelvéhez hasonultak volna.³⁹³ Nyelvváltásuk spontánul történt még az 1840-es évek magyarosítási programja előtt.³⁹⁴ Az ez évben elfogadott, emancipáció felé mutató törvény előtt falvakban és mezővárosokban telepedtek le, ezt követően a városokban.³⁹⁵ Lőw Lipót (1811-1875) rabbi nyíltan azt hirdette, hogy zsidóság már nem nemzet, mert nincs meghatározott államterülete, alkotmánya, politikai önállósága, nincs élő nyelve, a zsidóság egyedül csak vallás. Az életvitelt tekintve ugyanakkor elfogadhatatlannak tartotta a beolvadás gondolatát. Lőw zsidó magyar hazafi volt, 48-as tábori lelkész.³⁹⁶ A Szabadságharcban hasonló megfontolással igen sok a zsidó honvéd harcolt.

Mióta 1795-ben 123 évre megszűnt a független lengyel államiség, a kölcsönös rokonszenv, a barátság megjelent hétköznapi magyar emberek életében is, akik szívesen fogadtak be lengyel emigránsokat, mint testvéreket.³⁹⁷ *Polak, Węgier, dwa bratanki, i do szabli, i do szklanki*: Lengyel és magyar: unokatestvérek csatában is, borozásnál is. Az 1830-31-es felkelés idején a lengyelek iránti szimpátia a magyar megyei, majd országgyűlési szintű politika részévé lett,³⁹⁸ az 1846. évi krakkói és galíciai felkelés kudarca pedig a tanulsággal szolgált, hogy a jobbságát valódi engedményekkel kell megnyerni. A magyar reformerek éppen e példát szem előtt tartva nem engedték megtorpanni a reformokat.³⁹⁹

---

390 Prebuk, 2013. p. 95-96, 99.

391 Szekfű, 1938. p. 333-348.

392 Prebuk, 2013. p. 154.

393 Hanák, 1997. p. 230.

394 Kecskeméti, 2006. p. 127.

395 Kecskeméti, 2006. p. 123.

396 Lőw, 1844.; Varga, 2001; Prebuk, 2013. p. 127.

397 Tischler, 2015.

398 Divéky, 1942. p. 129.

399 Tischler, 2015.

A magyar alkotmányt nagyra értékelő cseh František Palacký (1798-1876) mai honfitársa, a nemzetiségeket is felölelő „hungarus” szabadságküzdelmeket a közép-európai történelem legfényesebb lapjaira tartozónak minősítő Rudolf Kučera sajnálkozva állapítja meg, hogy magyarok a toleranciát és nagyvonalúságot a 19. században elveszítették.⁴⁰⁰ Addig a magyar nemesség volt az alkotmány fő támasza és hordozója, sosem vált bécsi udvari nemességgé, mint a cseh.⁴⁰¹ A magyar nemzeti egység azonban nem nyílt meg a nemzetiségek felé is, 1848-ban sem kapnak jelentősebb autonómiát, ezért a Szabadságharcban inkább Béccsel tartanak. A magyar forradalom és szabadságharcban a lengyelek szerepe sok esetben meghatározó volt. Álmuk az volt, hogy a katonai sikerek révén lehetőség nyílik az önálló lengyel állam megteremtésére. A végén éppen az következik be, amitől Wesselényi félt: Megjelentek a cár csapatai, s Világosnál a magyar sereg az orosz túlerő előtt kénytelen letenni a fegyvert. Az 1863. évi lengyel felkelés idején magyar katonák önként siettek a cári uralom ellen fellázadt lengyelek segítségére.⁴⁰² E felkelésben lengyel zsidók is részt vettek.⁴⁰³ Vannak törekvések a pluralitásban való egység gondolatának megmentésére is, ám sajnos, mindig utólag levont tanulságként. Adam Czartoryski (1770-1861), az 1830-as lengyel forradalom vezére emigránsként fogalmazza meg egy államszövetség gondolatát a nemzeti sajátosságok védelmére a német és orosz terjeszkedés közé szorult népek számára. 1849 után Nicolae Bălcescu (1819-1852) is érdeklődik a terv iránt. Kossuth összhangba kívánja hozni a magyar alkotmánnyal. Klapka György (1820-1892) azt teszi még hozzá, hogy Lengyelország helyreállítása és csatlakozása is szükséges Oroszország megállításához. E tervek 1862-ig élvezik – de csak addig – az olaszok és franciák támogatását is.⁴⁰⁴ Königrätznél (1866) aztán a németek vereséget mérnek az osztrákokra, amiből előre látható, hogy a német egység Ausztria nélkül fog végbemenni („kis-német út”), ami által Bécs súlya csökken Pest-Budával szemben.⁴⁰⁵ A Német Császárság kikiáltásával 1871-től Közép-Európán immár három császárság osztozkodik.

Az 1867-i osztrák-magyar kiegyezés inkább csak betársulás volt egy nyugati típusú birodalomba. 1869-ben megszületik ugyan a nemzetiségi törvény is, amely széleskörű kulturális autonómiát ad a nemzetiségeknek, egyúttal

---

400 Kučera, 2008. p. 70-71, 84.

401 Kučera, 2008. p. 74-75.

402 Tischler, 2015.

403 Prepuk, 2013. p. 137.

404 Segesváry 2004: 14-17; Romsics, 2008. p. 42-44.

405 Romsics, 2012.

azonban megkettőzi a nemzet-fogalmat: politikai és kulturális nemzetet határoz meg, amely szerint a Magyar Királyság egységes politikai nemzet, de benne sok kulturális nemzet van, köztük egy a magyar is. Amikor a magyar állam céljairól van szó, mindenki politikailag magyarnak számít. Ám a gyakorlatban bármit politikai tevékenységnek lehetett nyilvánítani, így végül is nem sikerül a kultúrákat egyenlő jogúvá tenni. A törvény nagy hibája volt a magyar hivatalos nyelv bevezetése is. A magyar elit nem tanult, legalábbis nem eleget 1848-ból.⁴⁰⁶ Ezt a törvényt ráadásul 1907-ben az Apponyi-féle erőszakosan magyarosító iskolai nyelvtörvény váltja fel. A birodalmiság egyenes következménye volt a boszniai annexió, vele Szarajevó és részvétel a Világháborúban.

A századvégen a cigányság felé is figyelem fordul⁴⁰⁷, letelepítik őket, egyedül Európában.

A zsidóság emancipációjáról szóló törvény (1867) sajnálatosan szakadást hozott létre a zsidóságon belül, mert a lényegét a zsidók csak nehezen tudták megérteni. Ekkor jött létre a neológ felekezet, egyedül Magyarországon.⁴⁰⁸ Millennium alkalmából pesti izraelita „nagyhitközség” már fényes ünnepet tartott a Dohány utcai zsinagógában, amit a korabeli sajtó figyelemre méltó kifejezésekkel ír meg: „Ilyen istentiszteletet csak olyan zsidóság rendezhet, mely a nemzettel, melynek ünnepét üli, elválaszthatatlanul egybeforrt; mely érzi és tudja, hogy a nemzettel egy, hogy a nemzet őbenne, és ő a nemzetben él.” A 8000 férőhelyes zsinagóga megtelik frakkos, szalonkabátos ünneplőkkel. Sőt „egy-egy díszesebb magánfogaton ragyogóbbnál-ragyogóbb díszmagyarba öltözött hitrokonok érkeztek kardosan, kócsagosan, boglárosan, hetykén...”⁴⁰⁹ *A nemzet őbenne, és ő a nemzetben*: A régi nemeség talán megmosolyogta ezt az ünnepet, ám résztvevői komolyan gondolták. 1900-ban abszolút számokban Varsó (lakosságának 34,3% zsidó) után Budapest volt a legnagyobb zsidó város (23,6%), utána sorban Bécs (8,8%), Ogyessza (35%), Berlin (5%), Łódz (31,4%).⁴¹⁰ A zsidóság sikeres beilleszkedésére, térnyerésére ellenhatásul 1870 és 1880 között jelentkezik Közép-Európában az antiszemitizmus is, s éppen Magyarországon,⁴¹¹ de éppen itt nem alakultak ki jól elkülöníthető irányzatai. A zsidókat csalással, hamisítással, a szédelgéssel, hazafiatlansággal és világhuralomra törekvés-

---

406 Kučera, 2008. p. 88.

407 Báthory, 2012.

408 Katz, 1991.

409 Tarr, 1979. p. 144.

410 Prepuk, 2013. p. 146.

411 Kecskeméti, 2006. p. 132.

sel vádolják.⁴¹² Bár bevándorlásuk az 1870-es években már lezárult, – az 1880-as években a fő befogadó szerepet már Amerika veszi át,⁴¹³ – még az 1890-es években is a galíciai zsidóság beözönlését panaszolják.⁴¹⁴ A nemzeti liberális konszenzusos diskurzus, amely a magyar alkat Nyugat és Kelet közötti közvetítő, szintézis-teremtő, asszimiláló képességét hangsúlyozza, a századfordulóra elapad, és az értelmiségi közbeszédben egyre mélyülő szakadék keletkezik a radikális polgári demokraták és a nacionalisták közt. Ady, a Nyugat költője *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című írásában (1905) Magyarországot a Kelet és a Nyugat közt „mászáló” Komp-országnak nevezi. Pedig – mint mondja – az az ezer éves Kelet ma már nem is létezik, mert azóta sok népet asszimilált a magyar, most a zsidót is szeretné, ám ez a múltba forduló ellenállásába ütközik.⁴¹⁵ Azóta is számtalan diskurzus tárgya volt, hogy vajon melyik „parthoz” tartozik ez a „komp”. Pedig egyikhez sem, ugyanakkor biztosítja a kommunikációt *mindkettő* közt.

Az I. Világháborúban mindhárom európai birodalom megdőlt, romjainon forradalmak törnek ki. A meggazdagodó hadiszállítók, a közellátási nehézségek okozásával gyanúsított kereskedők, a háború elől Galiciából beözönlő asszimilálatlan zsidók látványa, a forradalmak zsidó szereplői fokozták Magyarországon az antiszemitizmust.⁴¹⁶ Ami az utóbbit illeti, Szekfű rámutat arra, hogy a zömükben zsidó proletárforradalmárok épenséggel zsidó burzsujok ellen léptek fel: „Az újabb fejlemények világánál felismerhető, hogy a [...] magyarabb zsidó politika észrevehette volna a veszedelmet, mely a dunántúli, generációk óta jó magyar zsidóság és a galíciai jövevények egy kalap alá vételéből származhatik.”⁴¹⁷ Mindent összevéve: bár a cionizmus magyar gyökerű volt, a magyarországi zsidók nemcsak a századelőn, hanem később, még a zsidótörvények idején sem mutattak nagyobb fogékonyságot iránta.⁴¹⁸ Magyarország elcsatolt területein az új hatóságok összehasonlíthatatlanul rosszabbul bántak a magyarokkal, mint azok korábban a kisebbségekkel.⁴¹⁹ Trianon után Szlovákia és Kárpátalja zsidó népessége lojális volt az elnyomott magyarsághoz, az új kormányzat ezért külön nemzetiségnek vette őket. A két háború között emiatt igen alacsony

---

412 Prepuk, 2013. p. 183.

413 Kecskeméti, 2006. p. 122; Prepuk, 2013. p. 39, 79-80.

414 Kecskeméti, 2006. p. 124; Prepuk, 2013. p. 167.

415 Trencsényi, 2011; Teslár, 2013.

416 Prepuk, 2013. p. 213-214.

417 Szekfű, 1938. p. 336.

418 Prepuk, 2013. p. 207, 253-254.

419 Szabó P., 2015. p. 42-49.

volt a Csehszlovákiából kivándorló zsidóság aránya.⁴²⁰ Romániában a zsidóság nyíltan magyarnak vallotta magát, ezért ellenségnek tekintették. A cionizmus ennek megfelelően jelentős hatással volt a zsidóságra.⁴²¹

A közhivatalnokok, állami alkalmazottak és értelmiségiek menekülnek az anyaországba, a keresztény középosztályt egzisztenciális válságba juttatva. Itt a szabad pályákon, az iparban és a kereskedelemben lévő diplomás állásokban zsidó többséget találtak. Ennek eredménye lett a „*keresztény őrségváltás*” jelszava, s a 1920-ban elfogadott „*numerus clausus*” törvény, amely a zsidó egyetemi hallgatók létszámát korlátozta. A szentistváni befogadó, többnemzetiségű Magyarország kvázi homogén, kirekesztő nemzetállammá alakult. A zsidók külföldre mentek tanulni,⁴²² s aztán kivándoroltak Amerikába. A pesti születésű Arthur Koestler (1905-1983) író szerint „az I. Világháború óta Magyarország legfontosabb exportcikkei újságírók és filmcsinálók voltak.” „Magyarország legértékesebb exportját az egyetemek fizikai, matematikai, biológiai intézetei fogadták be, no meg kórházak, kutatóintézetek, állami bizottságok és szimfonikus zenekarok.”⁴²³ A *Nature* szerint a 20. századi tudomány Budapesten született.⁴²⁴ Mi több, magyarok hozták lére Hollywoodot és az atombombát is. Kemény János (1926-1992), a Basic megalkotója szerint azért, mert a magyar egyszerű és logikus nyelv.⁴²⁵ Ám sokkal inkább azért, mert a zsidó Kármán Tódor (1881-1963), Neumann János (1903-1957), Szilárd Leó (1898-1964), Teller Ede (1908-2003) és Wigner Jenő (1902-1996) élet- és világfelfogásának gyökerei budapesti gimnáziumi tanulmányaiban keresendők.⁴²⁶ Teller Ede a Trefort utcai mintagimnáziumba járt, mint Kármán Tódor, Kürti Miklós (1908-1998) stb. Apja hozta össze Neumann Jánossal, Szilárd Leóval, Wigner Jenővel.⁴²⁷ Frank Tibor meglátása szerint „a századfordulós Budapest a Kárpát-medencében együtt élő sokféle etnikai, nyelvi, vallási, társadalmi csoport és kultúra érintkezésének, keveredésének, sőt bizonyos mértékű összeolvadásának színtere lett. A térség lakóinak meghatározó élménye volt a társadalmi 'mátság' mindennapos tapasztalása, az eltérő csoportok egymáshoz, s főként a domináns kultúrához történő fokozatos igazodása. A magyar társadalom ebben a korszakában szokatlan nyitottsággal és mértékben integ-

---

420 Prepuk, 2013. p. 259-261.

421 Prepuk, 2013. p. 266-267.

422 Prepuk, 2013. p. 243-244.

423 Marx, 1997. p. 79-80.

424 Kodolányi-Thorpe, 2014. p. 16.

425 Marx, 1997. p. 78.

426 Kunszt, 2000. p. 141-142.

427 Marx, 1998. p. 12-13.

rálta a különféle kisebbségek képviselőit.⁴²⁸ Hasonlóan nyilatkozik Teller Ede is: „Magyarország mindig zűrben volt, amit főleg földrajzi helyzetének köszönhet. Hazánk a történelem keresztútján fekszik. [...] Keletről és nyugatról érkező hadak vonultak át rajtunk évszázadokon keresztül.”⁴²⁹ S mások: „Közép-Európa az a táj, ahol a történelem történik. Az Első Világháború Szarajevóban, a Második Világháború Danzigban robbant ki.”⁴³⁰ „Különböző kultúrák ilyen kis téridő-tartományban megvalósuló együttélésének feltétele a tolerancia, ennek megléte (különösen száz évvel ezelőtt) a magyar társadalom érdeme.”⁴³¹ A Budapesten szerzett tapasztalatokat a társadalmi és publicisztikai kommunikáció terén a kivándorolt zsidó magyarok a kommunikáció emblematisztikus fővárosa, Hollywood megalapításánál, az ugyanott megszerzett szellemi rugalmasságot pedig az atomfizikában tudták kamatoztatni.

Még a központi hatalmak I. világháborús sikerei idején (1915) a német Friedrich Naumann (1860-1919) megjelenteti *Mitteleuropa* című könyvét, amely a háború után Európa közepén egy német-osztrák gazdasági nagyhatalmat jövendölt.⁴³² Ám elkövetkeztek a Párizs-környéki békék. Közép-Európát a nyugati országok az egységes nemzetállamiság nyugati eredetű eszméje szerint rendezték át.⁴³³ A II. Világháború tapasztalatai és a prágai születésű amerikai zsidó gondolkodó, Hans Kohn (1891-1971) elemzéseit tették csak világossá a nyugati világ számára, hogy a felvilágosodásban megszületett nyugati nemzetfogalom a világ más helyén használhatatlan.⁴³⁴ Azokat a magyarországi nemzetiségeket, amelyeknek volt határon kívüli „anyaországuk” (szlovákok, románok, szerbek, horvátok), 1918-ra már semmi sem tarthatta vissza a velük való egyesüléstől. Amelyeknek viszont nem volt, azok magyar-érezelműek voltak: a délvidéki bolgárok, erdélyi örmények, kárpátaljai ruszinok, szepesi szászok, a svábok és a zsidók. A megszülető nemzetállamok ugyan megvalósították ideiglenesen a nemzeti szabadságot, de nem a békét, márpedig ez az emberi társadalom célja Augustinus szerint – vonja meg mérleget a cseh Rudolf Kučera.⁴³⁵ Úgy vélték az antant-plitikusok, hogyha nemzetállamok sorát alakítják ki, az majd „*cordon sanitaire*” lesz Németország és a bolsevik Oroszország közt. „Az

---

428 Frank 1997: 74.

429 Marx, 1997. p. 79.

430 Marx, 1997. p. 81. Így gondolkozik Bibó is: Bibó 1986: 264-265.

431 Marx, 1997. p. 80.

432 Romsics, 2008. p. 47.

433 Kučera, 2008. p. 9.

434 Kuzio, 2002.

435 Kučera, 2008. p.71.

orosz állam és a német állam ugyanis a történelem folyamán gyakran volt egymással szövetségben, többször, mint bármelyikük is valamely közép-európai állammal.⁴³⁶ Közép-Európában azonban világos volt, hogy erre a problémára csak e térség államainak egy létrehozandó szövetsége adhatja megoldást. Jászi Oszkár (1875-1957) integrációs terveket (1911, 1918, 1921) készít a széteső Monarchia számára, különben az új kisállamok „örökké marakodó *Pufferstaatjai* volnának Németországnak és Oroszországnak.”⁴³⁷

A cári birodalom hamvából feltámadó szovjet birodalom fenyegetése legelőbb a lengyelek reflexeire hatott. A három birodalomba széttagolt lengyelég egymással olyan szoros kommunikációt tartott fenn, hogy a Nagy Háború végére több százezres lengyel hadsereg állt fegyverben. Józef Pilsudski (1867-1935) a 19. századi nemzeti éledés gyümölcseként felszabaduló beloruszok és ukránok bevonásával a „Jagelló gondolat” szellemében többnemzetiségű, antiszemitizmustól, szélsőségektől mentes Lengyelországot kíván létrehozni.⁴³⁸ Ám ez csak részben vált lehetővé, mert a lengyelek 1920-ban a Varsói csatában csak magyar fegyverek segítségével tudták megállítani a győztes szovjeteket.⁴³⁹ Felvetett Pilsudski még a 20-as években egy széleskörű föderációs javaslatot is Közép-Európa számára, az *Intermarium*-tervet,⁴⁴⁰ amely ugyan nem valósult meg, ám gondolata a jelenkorig aktuális. Bethlen István (1874-1946) magyar miniszterelnök (1921-1931) is próbált politikai lépéseket tenni a birodalmi fenyegetések ellen.⁴⁴¹ Szabó Dezső (1879-1945) népi író (1929,1935)⁴⁴² valamint több katolikus közíró is figyelmeztetett a pángermán és pánszláv veszélyre⁴⁴³ André Tardieu (1876-1944) volt francia kormányfő (1932),⁴⁴⁴ Milan Hodža (1878-1944) csehszlovák miniszterelnök (1936)⁴⁴⁵ viszont gazdasági szempontokból készít konföderációs terveket az együttműködés nélkül életképtelen közép-európai államok számára; Antonin Hobza (1876-1953) cseh nemzetközi jogász a kis Antant és a Róma-Bécs-Budapest-Varsó tengely országainak politikai együttműködését kezdeményezi.⁴⁴⁶ Mindezeket megelőzi Richard Nicolaus Coudenhove-Kalergi (1894-1972) cseh gróf egész

---

436 Kučera, 2008. p. 98.

437 Romsics, 2008. p. 48-49.

438 Heiszler, 1992. p. 18-20.

439 Divéky, 1942. p. 130.

440 Horváth, 2001; Mitchell, 2014. p. 15.

441 Romsics, 2008. p. 51.

442 Romsics, 2008. p. 53.

443 Tengely, 2015.

444 Segesváry, 2004. p. 30.

445 Gulyás-Fóth, 2006.

446 Hobza, 1933-1935.

Európára kitekintő Páneurópai Unió terve (1926), majd az ebből született ma is létező mozgalma, amely később Robert Schuman (1888-1963), Konrad Adenauer (1876-1967) és Alcide de Gasperi (1881-1954) Európájának fő ihletője lett.⁴⁴⁷ Alapeszméje az volt, hogy a testvériség eszméjének a valóra válásához a föderalizmus vezet: „A testvériség politikai követelése a föderalizmus, az állam természetes és szerves felépítése az egyénekből”.⁴⁴⁸ Ám e tervek megvalósítását az előretörő diktatúrák megakadályozták.

Miközben Magyarországon a zsidóság lassan a magyar nemzet egyik építőkövévé vált, Trianon után újra indult egy rendkívül éles, szélsőséges, előítéletekkel és indulatokkal terhes vita, most a „népi” és „urbánus” írók közt, azzal a jellegzetességgel, hogy a modernizációt elsősorban hordozó réteg, a polgárság, – s annak írói is – jórészt német vagy zsidó gyökereűek voltak. A vita a jövő kérdései körül zajlott. Az urbánusok a nyugati intézmények és eljárások pontos átvételét, a népiek Közép-Európa eltérő identitását hangsúlyozták. Az urbánusok a nemzetközi tőkét, a népiek a hazait helyezték előtérbe, az urbánusok individuumokban, a népiek közösségekben gondolkodtak, stb.⁴⁴⁹ Az urbánus Bibó István (1911-1979) történelemfelfogása későbbi munkáinak címeiből is látszik: *A Nyugathoz képest Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* (1948) és *A kelet-európai kisértelmek nyomorúsága* (1946)⁴⁵⁰ elemzéseinek tárgya; másfelől viszont Németh László (1901-1975) kárhóztatja a nyelvújítást, és hogy a magyarság „német példa nyomán önálló irodalmat és nemzetiséget akart magának teremteni.”⁴⁵¹ Hozzá kell tenni azonban, hogy a népi-urbánus „ellentét” átjárható volt.⁴⁵² Szabó Zoltán (1912-1984) falukutató író pl. Bibó barátja volt. A Két pogány közt írója szerint a magyar karaktert Keletnek és Nyugatnak a saját földjén zajló összecsapása alakította.⁴⁵³ A zsidótörvények közt a vita elvesztésén jelentőségét, a háború utánra születnek közép-európai konföderációs elgondolások: Németh László (*A minőség forradalma*, 1940) a „tejtestvér népekről” ír,⁴⁵⁴ Ferdinandy Mihály (1912-1993) történész nem nyugati típusú nemzetállamot, hanem egy birodalmat javasol ebben a térségben, amelynek az újjászervezésére a magyarokat tartja alkalmasnak.⁴⁵⁵ Bajcsy-Zsilinszky

---

447 Romsics, 2008. p. 55.

448 Bóka, 2005. p. 25.

449 Fricz, 2012.

450 Szűcs Jenő, 1981. p. 313.

451 Németh, 1992. p. 844.

452 Gergely-Izsák, 2000. p. 199.

453 Trencsényi, 2011. p. 427.

454 Romsics, 2008. p. 54.

455 Trencsényi, 2011. p. 449.

Endre Ausztria nélkül (1941), Habsburg Ottó (1942), Szegedy-Maszák Aladár (1943), Bethlen István (1944) pedig Ausztria bevonásával terveznek konföderációkat.⁴⁵⁶

A két világháború közti években a közép-európai nemzetállamok politikai mindezekről függetlenül – Rudolf Kučera szavaival – „kétségbeesetten taktikáztak” Németország és a Szovjetunió közt, „erkölcstelen, sokszor már szinte beteges politikát folytattak egymás ellen,” „mintegy vakon elkövetve mindent, hogy mielőbb bekövetkezzék pusztulásuk.”⁴⁵⁷ A születő Szovjetunió bekebelezi Belorussziát és Ukrajnát. Ez utóbbiban mesterséges éhínséggel irtja a lakosságot. A Német Birodalom 1938-ban Csehországot kebelezi be, függő országgént létrehozza Szlovákiát. 1939-ben a Szovjetunióval felosztják Lengyelországot, ahol a megszállók egymással megegyezve mindent megtesznek a lengyelég és az ott élő nagy számú zsidóság kiirtására. Minden német követelés ellenére azonban Magyarország menti a lengyel menekülteket.⁴⁵⁸ Németország 1944-ben megszállja Magyarországot is, majd a Szovjetunió az egész Közép-Európát.

A II. Világháborúban a németek oldalán hadba lépett magyar csapatok embertelen, és a szlávok alacsonyabb rendűségét hirdető rasszista háttérű⁴⁵⁹ „rendfenntartó” „pacifikáló” tevékenységet folytatnak belorusz és ukrán területeken,⁴⁶⁰ valamint a visszaszerzett Bácskában. A németek megszállta Magyarország pedig elkezdti zsidó és cigány állampolgárainak kiirtását.

A 20. században a sváboknak is támadt anyaországuk: a Harmadik Birodalom. A magyarországi „népi németek” egy része csatlakozik szervezeteikhez, a *Volksbund*hoz. A győztes hatalmak a németiséget kollektíve teszik felelőssé a Világháborúért. Magyarországon azonban nem volt velük szemben társadalmi ellenérzés, a svábok kitelepítését a Szövetséges Ellenőrző Bizottság ezért csak ultimátummal tudta elérni. Csehszlovákiában viszont a Szudéta-németeket kitelepítik, a távolabb lakókat pedig egyszerűen kiirtják. A „tisztá szláv állam” megteremtésének „pánszláv fasiszta” (Fábry Zoltán) szándékával magyarok százazreit fosztják meg állampolgári joguktól.⁴⁶¹ Bácskában a jugoszláv partizánok tömegesen irtják a magyarokat. Lengyelországra az elvett keleti területeiről mintegy 5,25 milliónyi lengyelt

---

456 Segesváry, 2004.

457 Kučera, 2008. p. 39, 50.

458 Tischler, 2015.

459 pl.: Magyarország „összeállott a szláv államokkal”: Szekfű, 1935b. II. p. 565.

460 Krausz, 2013. p. 7-40.

461 Gecse, 2002. p. 14.

telepítenek azokra az újonnan kapott nyugati területekre, ahonnan a németeket viszont Németországba telepítik.⁴⁶² A közép-európai nemzetek közti feszültség a korábbinál is nagyobbra nőtt. A román elit felfogásában pl. minden kisebbségi jog „privilegiumnak” számít. A legtöbben a „többség demokráciája” elvét vallják, amely szerint azonban a kisebbségnek követelésekhez nincs joga, mert „román kenyeret eszik”.⁴⁶³ Szlovák vonatkozásban a helyzet ugyanez. Kučera: „Világosan kiderült, hogy valamiféle új közép-európai szintézishez nemzetállamok útján nem lehetett eljutni, és nem is jutottunk el, s ezzel ebben a térségben a felvilágosodási-forradalmi eszméket véglegesen megdőltnek tartom.”⁴⁶⁴ Magam is.

KÖZÉP-EURÓPA LEHETŐSÉGEI

A Szovjetunió bevezeti Kelet-Európában saját társadalmi rendszerét, benne a média központi irányítását. A lakosság máig ható gyakorlatot szerez egymás közt a virágnyelvben, szamizdat kiadványok készítésében, a szélsőségesen manipulált szövegekből a tények kihüvelykezésében, a kritikai média-használatban, – ellentétben a Nyugattal, ahol az újságban leírtakat színtiszta, tudományos igazsággként kezelik.

1956-ra a szovjet vezetés elbizonytalanodik. Magyarországon is keresik a kibontakozást az értelmiségiek és egyetemisták – kommunista – szervezetei. A budapesti Műegyetem három diákszállóján október közepétől különösen élénk a jövőről szóló diskurzus. A szocializmus felépítéséhez szükségesnek tartott iparosításhoz ugyanis annyi mérnökre volt igény, hogy erre az egyetemre lényegében világnézeti válogatás nélkül vették fel a hallgatókat. Október 22-én, külső munkás- és értelmiségi küldöttségek részvételével tartott nagygyűlésükön olyan határozati pontokat fogadtak el, amelyek nemcsak a másnapi több százezres tüntetés, – majd fegyveres felkelés és szabadságharc – kiváltói lettek, hanem amelyeken a munkástanácsok mind a szocializmustól, mind a kapitalizmustól eltérő társadalmi viszonyok megvalósítását célzó követelése is alapultak. A Műegyetemen, majd szélesebb körben is létrejött testvériség nemcsak a nemzeten belül volt érvényes, hanem az ellenségre is kiterjedt. A forradalom leverése összehozta Európát Albert Camus-tól (1913-1960) XII. Pius pápáig (uralk.

---

462 Schmidt, 1998. p. 41-42.

463 Csetri, 2003. p. 98-103.

464 Kučera, 2008. p. 54.

1939-1958).⁴⁶⁵ Coudenhove-Kalergi szavaival: „A magyar fiatalok 1956-ban Európáért harcoltak a budapesti barikádokon az orosz tankok ellen.”⁴⁶⁶ A magyar 56-ot megelőzte a lengyel Poznań, majd követte csaknem 800 liternyi lengyel vérszállítmány Budapestre.⁴⁶⁷

Habsburg Ottó (1912-2011) – 1972-től Coudenhove-Kalergi után a Pán-európai Unió elnöke – az egyik kezdeményezője volt annak az 1989-i soproni „Páneurópai pikniknek”, amely alkalmával 650, addig Budapesten, Kozma Imre (1940-) plébániájára befogadott keletnémet özőnlött át a magyar-osztrák határon.⁴⁶⁸ Ez volt az első lépés a berlini fal ledöntéséhez. Nem sokkal később Romániában a Ceaușescu-rendszert elsöprő mozgalmat is éppen a magyar kisebbség indítja meg. Ez a mozgalom a benne résztvevő magyarok és románok szoros kapcsolatára épült. Magyarország ezzel döntő szerepet játszott a szovjet birodalom összeomlásában.⁴⁶⁹ Antall József (1932-1993) kezdeményezésre jött létre 1991-ben a *Visegrádi együttműködés*, amelynek tagjai ma Magyarország, Szlovákia, Csehország és Lengyelország.

A folytatás már ellentmondásos: A rendszerváltozás után, 1989-ben a pártok az újjáéledő népi-urbánus ellentét alapján álltak fel: a nemzeti értékrendű MDF a népi írók mozgalmából jött létre, az ultraliberális SzDSz pedig a demokratikus ellenzékéből. A svájci *Neue Zürcher Zeitung* egy 2008. márciusi számában arról írt, hogy Magyarország vált Európa legmegosztottabb országává.⁴⁷⁰

Sok várakozást fűztek kelet-európai országok a 2004-ben bekövetkezett Európai Unióba történt csatlakozásukhoz, hogy majd ez súlytalanná teszi a nemzeti ellentéteket. Ez a várakozás azonban nem teljesült, az ideál változatlanul a „tisztá nemzetállam”. A közgondolkozásban változatlanul „az otthonként felfogott és óhajtott haza, s az ígéret földjének remélt hazában majdan nyilvánvalóvá váló igazság játszik centrális szerepet” (Suzanne L. Cataldi).⁴⁷¹ Más szóval a Nyugat-Európából átvett, de itt károsnak bizonyult gondolat kihívásait egy harmadik régió, a kelet-európainak az *igazság*-eszméje által kívánják megoldani. Ugyanez az *igazság* köszön vissza abban a panaszban is, hogy Nyugat sosem ismerte el, hogy Magyarország saját testével védte meg az oszmánoktól, a cárizmustól,⁴⁷² s mivelhogy Közép-

---

465 Frivaldszky, 2008. p. 197, 203-210.

466 Bóka, 2005. p. 36.

467 Tischler, 2015.

468 Páneurópa, 2015.

469 Thual, 1997. p. 83-84.

470 Fricz, 2012.

471 Kunszt, 2000. p. 139.

472 Thual, 1997. p. 78.

Európa a „Nyugat” és az európai értékrend védője, ezért „Európa az adó-sunk” (Pándi Lajos).⁴⁷³ Látható, hogy Közép-Európa jelenkori problémáit e régió identitásának figyelembe vételével lehet csak megoldani.

Már Scheler (1874-1928) megállapítja, hogy Közép-Európát „földrajzi, szocio-gazdasági és történelmi-kulturális faktorok olyan dinamikus konstellációi” határozzák meg, melyeket „egyszerre jellemeznek elkülönülő és egységteremtő tendenciák.”⁴⁷⁴ Európa közepén élni többek közt azt jelenti, „hogy különböző jellegű kultúrák, nyelvek, hagyományok, politikai erővonalak és értelmezési stratégiák találkozási pontjában,” „bizonyos gazdasági, kulturális, politikai mozgások áthaladási útjában élni,” „ahol a határok folytonos elmozdulásban és átrendeződésben vannak, s ezért a létezés átmenetiségével a reflexió bizonytalansága társul.” Ez jelent „köztességet” azaz másoktól korlátozott, lehetőségektől megfosztott létet, de „közöttséget” is, azaz ontikus teret, „amelyben ez a kibontakozás másokkal való kölcsönhatásban valósul meg, egymás építésében való kölcsönös részvételként.” „Egyszerre jellemző rá a létbizonytalanság, az átmenetiség, az elmozdulásban levés és a közvetítésben, kölcsönhatásban, partnerségben és kommunikációban rejlő bizonyosság. Számára elkerülhetetlen a másikkal való találkozás” – folytatja a gondolatsort Veress Károly.⁴⁷⁵

Mit tud mondani ilyen viszonyok közt „az Élet Tanítómestere”? Áttekintve ezer év történetét, világosan látszik, hogy Nyugat-Európának azt az előnyét, hogy több száz évvel előtte s egy korábbi kultúrára épülve jött létre, Közép-Európa nem tudta napjainkig sem kiegyenlíteni, habár felülről jött reformokkal folyamatosan adaptálta a maga számára a Nyugaton alulról létrejött kormányzati intézményeket. Ezek – mint intellektuális instrumentumok – ugyan átvehetők, de nem az a antropológiai struktúra, amely őket létrehozta. A tudomány, technika és kultúra vívmányai a divatig bezárólag folyamatosan nyugatról érkeztek s találtak Európa közepén követőkre. Meg lehet figyelni a Nyugatról Keletre ereszkedő, és intellektuális javakat Kelet-Európa népeinek továbbadó „lejtőt” Európa szimbolikus térképén. A Közép-Európa-gondolat jó részét a lejtőn elfoglalt helyen való versengés adja. Ennek a versengésnek legalább két oka, sőt versenyszabálya van, amelyeket éppen Nyugat-Európa alkotott a világ többi része számára. Az egyik, hogy ami valamely földrajzi nagy-régió értékét ad, az csakis a tudás. E játékszabályt elfogadva „Kelet-Európára is jellemző gyakorlat, hogy a saját környezetre vagy társadalomra mint eltorzultra, nem elég fejlettre, mi több,

---

473 Nagy, 2014. p. 33.

474 Losoncz, 2000. p. 44.

475 Veress, 2000. p. 146-147.

érvénytelenre vagy valótlanra tekintünk,” s hogy azt a Nyugatot akarjuk utolérni – s ez lehetetlen –, amelytől folyvást tanulunk. A másik önalkotta játékszabály, hogy a Nyugat hatalmi terjeszkedését tudástöbblete igazolja.⁴⁷⁶ Hasonló legitimitású hatalmi terjeszkedés akár a Koránra való hivatkozás is lehet, amely ellen egyszer már hasztalan védekeztünk.

A cseh Kučera ezzel szemben arra figyelmeztet, hogy az egész Közép-Európának a kora középkortól a mai napig az volt a feladata és funkciója, hogy Nyugat-Európát megvédje a keleti támadásoktól. Ehhez a térségnek pedig „egységesnek” kell lennie.⁴⁷⁷ A társadalom koherens egységére való törekvését a szláv Kelet-Európának a nyugati német veszedelem elleni még korábbi élet-halál harca kovácsolta ki. A történeti geográfia a jelenben úgy válik geopolitikává, hogy a jövő kihívásaira figyelmeztet. Az egyik a migráns-válság, a másik a Putyin-tanácsadó Alekszandr Dugin javaslata a Berlin-Moszkva tengely létrehozásáról s a köztük lévő „*cordon sanitaire*” felszámolásáról.⁴⁷⁸ Nem véletlen, hogy vannak, akik úgy látják, hogy Közép-Európa ismét Európa veszélyzónájává vált. A térség történeti földrajza viszont „magában rejt valamely új hatalmi erőcentrum kialakulásának lehetőségét is,” ha túllép belső konfliktusain, és helyet ad egy új politikai központ kialakulásának, de már a 21. század elvárásainak megfelelően.⁴⁷⁹ Ezért próbál Rudolf Kučera is feléleszteni egyfajta „közép-európai tudatot”, amihez azonban történelmi *kiegyezésre* van szükség a régió minden nemzetével.⁴⁸⁰ Ezzel a gondolattal azonban szerencsére nincs egyedül, mert pl. Banai Miklós és Lukács Béla egy egész kötetet szentelnek annak az eszmének, hogy „Lengyel-Litvánia és Magyar-Horvátország utódnépeinek is meg kell kötniük a maguk római szerződését”⁴⁸¹ A belorusz értelmiség köreiben igen népszerű mind az intermarium, mind a Jagelló-eszme, amely a nyelvek, vallások, kultúrák sokszínűségén alapuló nagyvonalú integrációt hirdeti, s mint ilyen szemben áll minden birodalmi gondolkozással. A Jagelló-állam a Nobel-díjas lengyel költő Czesław Miłosz szerint (1911-2004) ugyanis nem volt birodalom, hanem éppen a birodalom antitézise.⁴⁸² Az egymáshoz való közeledéshez mindenképp szükség van „kompromisszumkészségre” vagy inkább *megegyezéskészségre*, amelyre Közép-Európában nagyobb szükség van, mint bárhol máshol a kontinensen. A kompromisz-

---

476 Gagy, 2009. p. 73-75.

477 Hamberger, 1994. p. 21.

478 Dugin, 2009. p. 140.

479 Nagy, 2014. p. 35.

480 Kučera, 2008. p. 144.

481 Banai-Lukács, 2011. p. 199.

482 Pálfalvi, 2013.

szumot nem tűrő magatartás ugyanis e régióban egyelőre még a patrióta kiállítás szinonimája.⁴⁸³ Az egységkeresés feltétele viszont éppen az, hogy megtisztuljunk nemzeti előítéletektől, mítoszainktól és fikcióinktól, hogy megtapasztaljuk,⁴⁸⁴ „mindig végtelenül felszabadító érzés a mások szemével nézni önmagukat.”⁴⁸⁵ Kučera véleménye szerint a jövő Közép-Európájának elsősorban szellemi képződménynek kell lennie, amely az európai keresztény örökségből sarjad ki, ezen azonban nem valami klerikalizmust értve.⁴⁸⁶ Gondolata egybevág Max Schelerével, aki már az I. Világháborúban is Európa borzalmas vízióját látta, mely elpusztul Kelet és Nyugat között. Ő ugyan Nyugaton Amerikát értette, Közép-Európába pedig beszámította Németországot is,⁴⁸⁷ ám – így vagy úgy – számára Közép-Európa lényegét képezi az európai egységtudat, s benne a szeretet, hiszen – mint mondja – „a szeretet a létezők egészét fogja át.”⁴⁸⁸

Közép-Európa identitása a különbözőségeket szintetizáló egységben ragadható meg, amelynek szinonimái a sokaságban való egység, a testvériség, kapcsolatépítés, befogadás, társadalmi kommunikáció, megegyezés, együttműködés, föderáció. Amikor a régió sikeres volt, ebben volt sikeres, amikor kudarcot vallott, ebben vallott kudarcot.

---

483 Kovalski, 2014. p. 9.

484 Hamberger, 1994: 27.

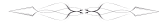
485 Kučera, 2008. p. 144.

486 Kučera, 2008. p. 63.

487 Pöggeler, 2015.

488 Losoncz, 2000. p. 34, 37.

IRODALOM

Ágoston-Oborni, 2000:

Ágoston Gábor-Oborni Teréz: A tizenhetedik század története. Pannonica, 2000.

Baggio, 2007:

Antonio Maria Baggio: La riscoperta della fraternità. In: Il principio dimenticato.(szerk. Baggio, Antonio Maria) Città Nuova, 2007.

Baggio, 2012:

Antonio Maria Baggio: Caino e i suoi fratelli. Città Nuova, 2012.

Bagi, 1997:

Bagi Dániel: Nagy Lajos lengyelországi uralmának megítélése. In: Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Főszerk. Hanák Péter. Pécs, 1997.

Bagi-Font, 2007:

Bagi Dániel-Font Mária: Csehország története. In: „Kelet-Európa” és a „Balkán”, 1000-1800. Intellektuális történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók? Szerk. Sashalmi Endre. Pécs, 2007. 64-77.

Bagi-Font-Polgár, 2007:

Bagi Dániel-Font Mária-Polgár: Lengyelország története. In: „Kelet-Európa” és a „Balkán”, 1000-1800. Intellektuális történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók? Szerk. Sashalmi Endre. Pécs, 2007. 18-63.

Balanyi, 1938:

Balanyi György: Szent István. Magyar Szemle. 1938.

Banai-Lukács, 2011:

Banai Miklós-Lukács Béla: A Kárpát-medence egysége. Budapest, 2011.

Báthory, 2012:

Báthory János: Habsburg József Károly főherceg és a cigányok. Kethano Drom, 2013. május 13. http://www.kethanodrom.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=2053:habsburg-jozsef-karoly-fherceg-es-a-ciganyok&catid=62:tarsadalomciganysag&Itemid=86 2015.09.05

Bergyajev, 1935:

N. Berdyajev: Freedom and the spirit. Ford. Olicer Fielding Clarke; London: G. Bles., 1935, 362 old; New York: Scribner's, 1935; eredetiben „Filozofia Szvobodno Duha” 2 köt., 1927-1928.

Bibó, 1986:

Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In Bibó István: Válogatott tanulmányok. II. köt. Vál. és szerk. Huszár Tibor, Vida István, Nagy Endre. Budapest, 1986, Magvető, II.

Bihari, 1996:

Bihari Mihály: A szocialista állam. Rubicon, 1996/4-5.

Bilku, 1998:

Bilku Roland: A pátriárkák Moszkvája. (Lev Lebegyev: Moszkva patriarsaja. Moszkva, Vecse, 1995.). Aetas, 1998/1

Bíró, 2015.:

Bíró Tamás: A zsidóság irányzatai (<http://regi.sofar.hu/hu/book/export/html/13333>, 2015.06.05)

Bóka, 2005:

Bóka Éva: Coudenhove-Kalergi föderalizmusa. Európai Szemle. 2005/4, 25-36.

Bónis, 2011:

Bónis Péter: Irnerius és a bolognai jogiskola gyökerei. Századok, 2011, 349-374.

Bozsóky, 1995:

Bozsóky Pál Gerő: Keresztes hadjáratok. Novi Sad, Agapé, 1995.

B. Virághalmy, 2002:

B. Virághalmy Lea: Platóni hatások a szobornosztly-tanban. 2002, A MTA Könyvtárának Repozitóriuma (<http://real.mtak.hu/11185/1/1229296.pdf>)

Calian, 1968:

C. S. Calian: Berdyaev's Philosophy of Hope a Contributuion to Marxist-christian Dialogue. Leiden, E. J. Brill, 1968.

Crawford-Dobray, 2011:

Dobray: A keresztes hadjáratok védelmében (http://mandiner.blog.hu/2011/06/21/a_keresztes_hadjaratok_vedelmeben 2011 jún. 21) Paul F. Crawford cikke alapján (Intercollegiate Review 2011. tavaszi száma.)

Csaadajev, 1981:

Csaadajev, Pjotr: Filozófiai levelek egy hölgyhöz, 1981 Frankel Anna ford.

Csetri, 2003:

Csetri Elek: A románok magyarságképe, Korunk, 2003/10., 96-103.

Cs. Jónás, 2014:

Cs. Jónás Erzsébet: Pató Pálok és Oblomovok (Az orosz mentalitás megítélésének korlátai az európai értékrendben) In: Falak és választóvonalak a történelemben A Nyíregyházi Főiskola Történettudományi és Filozófia Intézete által 2012. november 29-30-án rendezett társadalomtudományi konferencia előadásai. Szerkesztette: Buhály Attila, Reszler Gábor, Szoboszlai György, Nyíregyháza, 2014. 335-352.

Daróczy, 1929:

Nemesi évkönyv. Szerk.: királydaróczi Daróczy Zoltán. Budapest: May Ny., 1927/28. 1929.

Dávid-Kovács, 1978:

Dávid Katalin-Kovács Endre: A barátság ezer éve. Budapest-Warszawa, 1978.

Divéky, 1942:

Divéky Adorján: Lengyelország történelmi fejlődése. In: Szekfű Gyula: A magyarság és a szlávok, 1942, (2000)

Duby, 1984:

Georges Duby: A katedrálisok kora. Művészet és társadalom 980-1420. Gondolat, Budapest, 1984.

Dugin, 2009:

Dugin, Alekszandr: A geopolitika alapjai. In: Geopolitika és biztonság. Szerk. Gazdag Ferenc, Zrínyi, 2006. 119-164.

Dümmerth, 1980:

Dümmerth Dezső: Az Árpádok nyomában. Panoráma, 1980.

Eötvös, 1851:

Eötvös József: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. A szöveget gondozta, a jegyzeteket írta Oltványi Ambrus. Helikon, 1981.

Erdődy, 2014:

Erdődy Gábor: Konszenzuskeresés és a kompromisszumkötés kultúrája a magyar liberális politikai elit gyakorlatában – A 1848-49. évi forradalmi átalakulás folyamata. In: Kompromisszumok a közép-európai politikai kultúrában. Szerk. Gerő András. Habsburg Történelmi Intézet, Budapest, 2014. 21.

Fejér CD:

Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis studio et opera Georgii Fejér. Budae : Typ. Universitatis, 1829-1844.

Font, 2007:

Font Mária: Moszkva... In: „Kelet-Európa” és a „Balkán”, 1000-1800. Intellektuális történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók? Szerk. Sashalmi Endre. Pécs, 2007. 164-184.

Font-Varga, 2006:

Font Mária-Varga Beáta: Ukrajna története, Szeged, 2006.

Frank, 1997:

Frank Tibor: Budapest alkímiája. Fizikai Szemle, 1997/3., 73.

Freisingi, 1913:

Freisingi Ottó: I. Frigyes tettei. Ford. Dr. Gombos F. Albin. Középkori Krónikások XV-XVI Athenaeum, 1913.

Fricz, 2012:

Fricz Tamás: Népi-urbánus vita – még mindig?! Polgári Szemle. – 8. (2012) 3.

http://www.polgariszemle.hu/?view=v_article&ID=514 2015.07.14)

Frivaldszky, 1998:

id. Frivaldszky János: Egy felvidéki község és soltészcsaládja. Turul, 1998. 3-4. 90-106.

Frivaldszky, 2002:

id. Frivaldszky János: Ökumené és a világiak. Ökumené, 2002. 2. sz. 3-8.

Frivaldszky, 2005:

id. Frivaldszky János: Angyalok Királynője. Vigília, 2005/5. 411-417.

Frivaldszky, 2007:

id. Frivaldszky János: Adatok a szabadkőművesség korai történetéhez. Valóság, 2007. 11. 71-77.

Frivaldszky, 2008:

id. Frivaldszky János: Ötvenhat lelke. Kairosz, 2008.

Frivaldszky, 2014:

id. Frivaldszky János: Közép-Európa születése. Jászsági Évkönyv, 2014, 105-144.

Fügedi, 1942:

Fügedi Erik: A nyugati szláv néphatár története. In: Szekfű Gyula: A magyarság és a szlávok. 1942. (2000)

Fügedi, 1986:

Fügedi Erik: Ispánok, bárók, kiskirályok. Magvető, 1986.

Gagy, 2009:

Gagy Ágnes: A Kelet-nyugat lejtő. Korunk, 2009. február. <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00146/gagyia.html>

Gáldi, 1943:

Gáldi László: Az erdélyi román nyelvújítás. MTA, 1943.

Gecse, 2002:

Gecse Géza: Pánszlávizmus az orosz politikában. *História*, 2002/3., 12-15.

Gereben, 2005:

Gereben Ágnes: Idegen állampolgárok deportálása a Szovjetunióban. Intézményi és ideológiai előzmények. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola honlapja. Kiemelt oldalak/Málenyik robot http://kmf.uz.ua/mr/5_gereben.html 2005

Gergely-Izsák, 2000:

Gergely Jenő-Izsák Lajos: A huszadik század története. Pannonica. 2000.

Gierowski, 1995:

Józef Gierowski: Polin. A lengyelországi zsidók a XVII-XVIII. században. *Múlt és jövő*, 1995/3., 7-20.

Goff, 2000:

Jacques le Goff: Az értelmiség a középkorban. Osiris, 2000.

Greenfield, 2009:

Susan Greenfield: Identitás a XXI. században. HVG Könyvek, 2009.

Groys, 1995:

Boris Groys: Az orosz nemzeti identitás keresése. Patkós Éva fordítása, *Replika*, 1995. december. (<http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/1920/09szam.htm>)

Gulyás-Tóth, 2006:

Gulyás László-Tóth István: Milan Hodža első Közép-Európa tervének magyarországi fogadtatása. *Aetas*, 2006/1, 109-119.

Gyóni-Pivovarov, 2012:

Gyóni Gábor: Oroszország helye Európában és Ázsiában. Jurij Pivovarov szerk.: *Meszto Rosszii v Jevrope i Azii*, Budapest–Moszkva 2010. Klió, 2012. 1. sz.

Gyóni-Szvák, 2012:

Gyóni Gábor: Oroszország helye Európában és Ázsiában. Svák Gyula szerk.: *The place of Russia in Europe and Asia*, New York 2010. Klió, 2012. 1. sz.

Györffy, 1984:

Györffy György: Magyarország története a honfoglalástól a tatárjárásig. In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Főszerk. Székely György, Szerk. Bartha Antal. Akadémiai, Budapest, 1984.

Hahner, 1999:

A nagy francia forradalom dokumentumai. Összeáll., ford. és a jegyzeteket készítette Hahner Péter. Osiris, 1999.

Hahner, 2010:

Hahner Péter: 100 történelmi tévhit. Animus, 2010.

Hamberger, 1994:

Hamberger Judit: Rudolf Kučera, cseh történész-politológus szokatlan nézetei Közép-Európáról (Rudolf Kučera: Kapitoly z dějin Strední Evropy ISE, Prága, 1992.) Klió, 1994/2 21.

Hahner, 1996:

Hahner Péter: Az állam én vagyok! Rubicon, 1996. 4-5. 24-29.

Hanák, 1997:

Hanák Péter: Urbanizáció és asszimiláció Budapesten a dualizmus korában. In: Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Főszerk. Hanák Péter. Pécs, 1997.

Heiszler, 1992:

Heiszler Vilmos: A nemzet atyja, avagy egy diktátor, aki csak hadügy-miniszter maradt: Józef Pilsudski. Beszélő, 1992/36., 18-20.

Herder, 1791:

Johann Gottfried Herder: Werke, Band III/1, Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit, [1791] herausgegeben von Wolfgang Pross, Carl Hanser Verlag, München, 2002.

Hites, 2009:

Hites Sándor: Kazinczy és a nyelvhalál. Kisebbségkutatás, 2009/3., Melléklet.

Hesemann, 2010:

Michael Hesemann: Sötét alakok: mítoszok, legendák és hazugságok a katolikus egyház történetéből. Budapest, Szt. István Társ., 2010.

Hobza, 1933-1935:

Antonin Hobza: Úvod do mezinárodního práva mírového [Bevezetés a békeidő nemzetközi jogába]. I—II. Praha. 1933-1935.

Hóman, 1935:

Magyar történet. In: Hóman Bálint-Szekfű Gyula: Magyar történet, Budapest, 1935 I.

Hóman, 1935-1937:

Hóman Bálint: Egyetemes történet. 1935-1937.

Homjakov, 1992:

A. Sz. Homjakov: „Nyeszkolko szlov pravoszlavnovo hrisztyianyina o zapadnyih veroiszpovedanyijah” Magyarul a tanulmány első része: A megváltó Oroszország, Századvég, 1992, 260–284. (Kiss Ilona ford.)

Horváth, 2001:

Horváth Andor: Föderáció Közép-Európában. Korunk, 2001/10., 102-104.

H. Tóth, 1981:

H. Tóth Imre: Konstantin-Cirill és Metód élete és működése. Magvető, 1981.

Imrényi, 1998:

Imrényi Tibor: A „Moszkva-harmadik Róma” elmélet az ortodox ekkléziológia és kánonjog tükrében. Aetas, 1998/1

Johnson, 2011:

Paul Johnson: A zsidók története. Európa, 2011.

Katus, 2014:

Katus László: Európa története a középkorban. Kronosz 2014.

Katz, 1991:

Jákob Katz: A végzetes szakadás. Az ortodox–neológ szétválás a magyar zsidóságban. História 1991. 5-6. sz.

Kecskeméti, 2006:

Kecskeméti Károly: Homályzónák: a zsidók közép-európai történetének néhány tisztázandó kérdése. Aetas, 2006/1., 120-132.

Kelemen, 1998:

Kelemen Imre: A zene története 1750-ig. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1998.

Kéri, 2002:

Kéri Katalin: Nevelésügy a középkori iszlámban. Pécs, 2002.

Kirejevskij, 1992:

I. V. Kirejevskij: „Az európai kultúra jellegéről és viszonyáról az oroszországi kultúrához”. In: A megváltó Oroszország, Századvég, 1992, 127–168. (Kiss Ilona ford.)

Kisjókai, 1910:

Ungmegyei családok. 2. Kisjókai Takács. Ungmegyei Századok. 1910.

Kodolányi-Thorpe, 2014:

Kodolányi Gyula-Nick Thorpe: Egy másféle digitális szakadék. Beszélgetés Roska Tamással. Magyar Szemle, 2014/7-8., 7-26.

Kosáry, 1980:

Kosáry Domokos: Hogyan került Magyarország a Habsburg monarchiába? História 1980. 4.

Kovalski, 2014:

Roman Kovalski: Köszöntő a „Kompromisszumok a közép-európai politikai kultúrában” konferenciának. In: Kompromisszumok a közép-európai politikai kultúrában. Szerk. Gerő András. Habsburg Történeti Intézet, Budapest, 2014. 9.

Krausz, 2013:

A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban: levéltári dokumentumok, 1941-1947. Főszerk. Krausz Tamás; összeáll. és szerk. Krausz Tamás és Varga Éva Mária; a térképeket készítette Nagy Béla. Budapest: L'Harmattan, 2013.

Kristó, 1984:

Kristó Gyula: A korai feudalizmus (1116-1241). In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. Székely György, Szerk. Bartha Antal. Akadémiai, Budapest, 1984.

Kristó, 1990:

Kristó Gyula: Magyar öntudat és idegenellenesség az Árpád-kori Magyarországon. Irodalomtörténeti Közlemények 1990/4., 425-443.

Kristó, 2003:

Kristó Gyula: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Budapest, 2003.

Kríza, 1998:

Kríza Ágnes: Földi gazdagság és lelki szegénység. A Szoloveckij kolostor az oroszországi kolostori vagyonról szóló viták idején. Aetas, 1998/1

Kubinyi, 1992:

Kubinyi András: Európa és Magyarország 500 évvel ezelőtt. História 1992/5-6., 14-16.

Kučera, 2008:

Rudolf Kučera: Közép-Európa egy cseh politológus szemével. Budapest, 2008

Kun, 1999:

Kun Tibor: Hans Bots–François Waquet: La République Des Lettres (Az Irodalmi Köztársaság). Berlin, Párizs – De Boeck, Louvain-la-Neuve, 1997. In: Klió, 1999/3 76-77.

Kunszt, 2000:

Kunszt György: Egy kelet-közép-európai eszméssel foglalkozó nemzetközi konferencia tanulságai. In: Európa közepe – Közép-Európa? A Közép-európai gondolat lehetőségei. Librarius 2000 Szeged-Kecskemét. Szerk. Csaák László.

Kuzio, 2002:

Kuzio, Taras: The Myth of the Civic State: a critical survey of Hans Kohn's framework for understanding nationalism. Ethnic & Racial Studies, Jan. 2002, Vol. 25, Issue 1.

Lepahin, 1998:

Tóth Szergej: Az orosz egyház és az orosz állam. Beszélgetés Lepahin Valerijjal. Aetas, 1998/1

Losoncz, 2000:

Losoncz Alpár: Az univerzalizmus és a partikularizmus feszültsége Közép-Európában: scheleri perspektívából. In: Európa közepe – Közép-Európa? A Közép-európai gondolat lehetőségei. Librarius 2000 Szeged-Kecskemét. Szerk. Csaák László.

Lőrincz, 1999:

Lőrincz Ildikó: A szimbólum a bizánci ismeretelméletben és esztétikában Keresztény Szó X. évfolyam 1. szám. 1999. január 5

Lőw, 1844.:

Lőw Lipót: „Nyílt levél a zsidó emancipatio ügyében”, Pesti Hírlap, 4, no. 357 (1844. június 2), 375–376. (http://www.hebraisztika.hu/szovgyujt/KG_chrest_104.pdf 2015.07.14.)

Ludassy, 1996:

Ludassy Mária: A Leviathántól a polgári kormányzásig. Rubicon. 1996 4-5. 30-32.

Makk, 2000:

Makk Ferenc: A tizenkettedik század története. Pannonica, 2000.

Mályusz, 1922:

Mályusz Elemér: Túróc megye kialakulása. Budapest, 1922.

Marczali, 1895:

Marczali Henrik: A vezérek kora és a királyság megalapítása. Szerk.: Szilágyi Sándor A magyar nemzet története Budapest, 1895 1. kötet

Marx, 1997:

Marx György: A marslakók legendája, Fizikai Szemle, 1997/3., 77.

Marx, 1998:

Marx György: Teller Ede köszöntése. Fizikai Szemle, 1998/1., 1.

McKinlay, 2015:

Brian McKinlay: Revelation in Nicolas Berdyaev's religious philosophy (http://nottoomuch.com/?page_id=3344 2015.11.16)

Mitchell, 2014:

A. W. Mitchell: Közép-európai együttműködés hűvös időben. Magyar Szemle, 2014/5-6., 6-15.

Nagy, 2014:

Nagy Miklós Mihály: Historical changes in the role of geographical factors in military decision making. A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei 2014/1-2., 31-39.

Németh, 1992:

Németh László: A minőség forradalma – kisebbségben. I-II. Püski, 1992.

Niederhauser, 1999:

Niederhauser Emil: A pánszlávizmus változatai. Klió, 1999/3., 36.

Niederhauser, 2000:

Niederhauser Emil: Kelet-Európa, Kisebbségkutatás, 2000, 1. sz.

Niederhauser, 2001:

Niederhauser Emil: Kelet-Európa története. Budapest, 2001.

Nyomárkay, 2007:

Nyomárkay István: Nyelvújítások Közép-Európában a 19. században. Magyar Nyelvőr, 2007., 185-194.

Oborni, 2007:

Oborni Teréz: A Magyar Királyság, a Cseh Királyság és Erdély a Habsburg birodalomban. In: „Kelet-Európa” és a „Balkán”, 1000-1800. Intellektuális történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók? Szerk. Sashalmi Endre. Pécs, 2007. 110-163.

Oláh, 2003:

Oláh János: A filozófia és az Aufklärung (<http://pincus.lauder.hu/tanart/oj/5.rtf> 2015.06.28)

Orosz, 2004:

Orosz István: Bocskai István és a hajdúk. Kisebbségkutatás, 2004/3., 340.

Otto, 2001:

Rudolf Otto: A szent. Osiris 2001.

Paget, 1987: John Paget:

Magyarország és Erdély. Válogatás. Szerk. Maller Sándor. Budapest, é. n., Helikon

Pálfalvi, 2013:

Pálfalvi Lajos: Menekülés Utópiából a történelembe. Minszk. 2000, 2013/10., 34-41.

Pálffy, 2014:

Pálffy Géza: A hosszú 17. század új megvilágításban – A kiegyezések és kompromisszumok évszázada? In: Kompromisszumok a közép-európai politikai kultúrában. Szerk. Gerő András. Habsburg Történeti Intézet, Budapest, 2014. 11-19.

Páneurópa, 2015:

http://www.paneuropa.org/de_int/geschichte.html 2015.08.24

Panofsky, 1986:

Erwin Panofsky: Gótikus építészet és skolasztikus gondolkodás. Corvina, 1986.

Pósán, 2005:

Pósán László: Magyarország megítélése a német történetírásban. Klió, 2005/3., 7.

Pöggeler, 2015:

Otto Pöggeler: Heidegger és a politikai filozófia. <http://www.c3.hu/~prophil/profi041/poggeler.html> 2015.08.21

Prepuk, 2013:

Prepuk Anikó: A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században. Jegyzetekkel kiegészítve, Csokonai, 1997/ 2013.

Rásonyi, 1981:

Rásonyi László: Hidak a Dunán, Magvető, 1981.

Romsics, 2008:

Romsics Ignác: Regionalizmus és Európa-eszme a 19-20. századi magyar politikai gondolkozásban. In: Romsics Ignác: Történelem, történetírás, hagyomány. Osiris, 2008.

Romsics, 2012:

Romsics Ignác: A magyar birodalmi gondolat. Mozgó Világ Online 2012, augusztus (http://epa.oszk.hu/01300/01326/00142/pdf/EPA01326_mozgo_vilag_2012_08_5769.pdf)

Sashalmi, 1998:

Sashalmi Endre: Autokrácia, abszolutizmus, isteni jogalap: a 16-17. századi moszkvai hatalmi ideológia fő jellemzői és tipológiája. Aetas, 1998/1

Sashalmi, 2006:

Sashalmi Endre: A nyugat-európai államfejlődés vázlatja. 1000-1700. Pannonica, 2006.

Sashalmi, 2007:

Sashalmi Endre: Bevezetés. „Európa”, „Kelet-Európa” és a „Balkán” mint intellektuális-történelmi konstrukciók. – Szempontrendszer, kronológiai metszetek. – Moszkva...– Konklúziók. In: „Kelet-Európa” és a „Balkán”, 1000-1800. Intellektuális történelmi konstrukciók vagy valós történelmi régiók? Szerk. Sashalmi Endre. Pécs, 2007. 1-16, 185-227, 395-402.

Schmidt, 1998:

Schmidt Andrea: Lengyelország határai, (Jacek Kolbuszewski: Kresy. Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław, 1996.) Klió, 1998/2., 40.

Segesváry, 2004:

Segesváry Viktor: A közép-kelet-európai föderációs eszme története a 18. sz. végétől 1945-ig. Mikes International, Hága, 2004.

Sisák, 2008:

Sisák Gábor: Az 1840–50-es évek oroszországi szlavofilizmusa. Eszme-történelmi elemzés. Doktori értekezés, ELTE 2008.

Szabó, 1998:

Szabó András: Respublica litteraria. 1998.

Szabó, P. 2015:

Szabó Pál Csaba: Rémálomból valóság. A történelmi Magyarország megszállásának első hetei, 1918-1919. Múlt-kor, 2015. tavasz, 42-49.

Sz. Bíró, 1999:

Sz. Bíró Zoltán: Oroszország története. (Jevgenyij Francevics Smurlo: Kursz russzkoj isztorii: Voznyikovenyije i obrazovanyije russzkovo goszudarsztva (862–1462) Szentpétervár, Alatejjá, 1998.) Klió, 1999, 3. sz.

Szekfű, 1935a:

Szekfű Gyula: A magyarság és kisebbségei a középkorban. Magyar Szemle, 1935/1.

Szekfű, 1935b:

Szekfű Gyula: Magyar történet. In: Hóman Bálint-Szekfű Gyula: Magyar történet, Budapest, 1935 II-IV

Szekfű, 1938:

Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Budapest, 1938

Szili, 2002:

Szili Sándor: Az orosz ortodox egyház viszonya a „latinhoz” História, 2002/7

Szili, 2003:

Szili Sándor: Az „eurázsiai” történelmi paradigma. Aetas, 2003/1., 33-53.

Szokolay, 2004:

Szokolay Katalin: Lengyelország története. Balassi, 2004.

Szűcs Jenő, 1981:

Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történelmi régiójáról. Történelmi Szemle 1981/3., 313.

Szűcs Olga, 2006:

Szűcs Olga: Nyikolaj Bergyajev történetfilozófiája : 1901-1924 között írt művei alapján. Dobroljubov Társadalomtudományi Társaság Közhasznú Egyesület. 2006.

Taft, 2011:

Robert Taft S.J.: A keleti keresztény istentisztelet lelkisége. Életadó forrás – lelkiségi füzet a Szentpéteri levelek kiadásában 6. füzet Szerkeszti: Pacsai János esperes parochus Sajószentpéter 2011.

Tarján, 2012:

Tarján Gábor: Magyarságismeret. Nemzedékek tudása Tankönyvkiadó, Budapest, [2012]

Tarján, 2015:

Tarján M. Tamás: 1600. szeptember 18. | Vitéz Mihály vajda vereséget szenved Miriszlónál http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1600_szeptember_18_vitez_mihaly_vajda_vereseget_szenved_miriszlonal/ 2015.11.22

Tarr, 1979:

Az ezredév. Válogatta, az összekötő szöveget írta és a jegyzeteket készítette Tarr László, Magvető. 1979.

Tengely, 2015:

Tengely Adrienn: Egyházi tervezetek és kezdeményezések a közép-európai népek együttműködéséről a két világháború közti Magyarországon <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/tengely-egyh.htm>, 2015.08.22

Teslár, 2013:

Teslár Ákos: Ady és a „Komp-ország.” [2013] <http://hungarologia.net/wp-content/uploads/Teslar-Akos-rezume-hu.pdf>.

Thual, 1997:

François Thual: Geopolitika és a magyar identitás. Magyar Szemle, 1997/7-8., 77-84.

Tischler, 2015.:

Tischler János: Magyar-lengyel történelmi kapcsolatok a X. századtól. <http://www.wysocki.hu/old/irasok/dok/plmo.htm> 2015.06.05.

Trencsényi, 2011:

Trencsényi Balázs: A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában. Argumentum, 2011.

Tringli, 2003:

Tringli István: Az Újkor hajnala. Budapest, 2003.

Újváry, 1984:

Újváry Zsuzsanna: „Nagy két császár birodalmi között”, Gondolat, 1984.

Varga, 2001:

Varga László: „Nemzeti színekben őrzi meg a család...” Százkilencven éve született Löw Lipót. Szeged. 2001/9., 6-10.

Veress, 2000:

Veress Károly. Közép-Európa és közép-európaiság. In: Európa közepe – Közép-Európa? A Közép-európai gondolat lehetőségei. Librarius, 2000, Szeged-Kecskemét. Szerk. Csaák László.

Zoltán, 2002:

Zoltán András: A novgorodi viasztáblák üzenete. Kisebbségkutatás, 2002, 2. sz. 645-650.

Zsirai, 1942:

Zsirai Miklós: Oroszok és finnugorok. In: Szekfű Gyula: A magyarság és a szlávok. 1942. (2000)